

Kendisinden Yapılan İktibaslardan Hareketle İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'inin Batı Hanefî Coğrafyasına İntikalinin Hikayesi*

SÖNMEZ KUTLU

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara University, Faculty of Divinity, Türkiye
skutlu@divinity.ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2257-5329>

Öz

İmâm el-Mâturîdî, çok sayıda eser kalem almış, ancak bunlardan sadece *Te'vîlâtul'l-Kur'ân* ve *Kitābu't-Tevhîd* günümüze ulaşabilmiştir. Bazı Maturidî kelâmcılar, onun bize ulaşan veya ulaşmayan eserlerinden bazı nakillerde bulunmuştur. Batı Hanefî coğrafyasında (Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlı Coğrafyası) sonraki Hanefî-Maturidî alimlerden kimlerin el-Mâturîdî'nin bu iki eserinden yararlandığı ve bu esere nasıl ulaştıkları aydınlatılması gereken bir sorundur. *Te'vîlât*'ı tahkik edenler ve onun üzerine müstakil araştırma yapanlar, Osmanlı döneminde bu eserin dolaşımı ile ilgili bazı karanlık noktaları aydınlatmaya çalıştılar. Ancak Memlûklü ve Osmanlı dönemi Batı Hanefî alimlerin *Kitābu't-Tevhîd*'den ne kadar haberdar oldukları ve onun görüşlerini eserden doğrudan mı yoksa dolaylı olarak mı aktardıklarına dair, maalesef ciddi araştırmalar henüz yapılmadı. Suriye, Bağdat, Hicaz, Anadolu ve Mısır'da yaşamış Hanefî-Maturidî alimlerden İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'ine doğrudan veya dolaylı olarak müracaat edenlerin başında Ebû'l-Berekât Ahmed b. Maḥmūd en-Nesefî (ö. 710/1310), Kıvâmuddîn Emîr Kâtib b. Ebî Emîr 'Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî el-İtkânî el-Otrârî (ö. 758/1357), Cemâluddîn Ebû's-Şenâ Maḥmūd b. Ahmed el-Ḳonevî (ö. 770/1369), Ebû 'Abdullâh Ekmeluddîn Muḥammed b. Muḥammed el-Bâbertî (ö. 786/1384), Ebû'l-Hasen Nûruddîn 'Alî b. Sultân Muḥammed el-Kârî el-Ḥeravî (ö. 1014/1605), Hasan Kâfi b. Turḥân el-Bosnevî el-Akḥişârî (1024/1615), Beyâzîzâde Ahmed b. Hasan (1098/1687), Seyḥzâde 'Abdurrahîm b. 'Alî el-Amâsî (1133/1720'den sonra) ve diğerleri gelmektedir. Ebû Maṣṣûr el-Mâturîdî'nin ismi üzerinden veya eseri üzerinden yapılan alıntılar incelendiğinde, Irak, Şam, Anadolu ve Hicaz bölgesinde *Kitābu't-Tevhîd*'in iki ayrı nüshasının dolaşımında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkistan'dan Batı'ya gelen alimler ile bu bölgede yetişen alimlerin esere atıfları ya doğrudan *Kitābu't-Tevhîd*'/fi't-Tevhîd metnine veya *Tebşîratul'l-Edille*'de aktarılanlar yoluyla yapılmaktadır. Bu makalemizde, Batı Hanefîleri arasında esere doğrudan veya dolaylı iktibasların temelde "İtkânî Nüshası" ve "Nesefî Nüshası" olarak isimlendirdiğimiz iki ayrı nüshaya dayandığını; Cambridge Kütüphanesi'nde tek nüsha olarak bize ulaşan nüshanın Mekke'ye götürülen Nesefî Nüshası'ndan çoğaltıldığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ebû Maṣṣûr el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, Hanefî, Maturidî, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, el-İtkânî, el-Bâbertî, Akḥişârî, Ebû Ḥafṣ en-Nesefî.

The Story of the Transmission of Imām al-Māturīdī's *Kitāb al-Tawḥīd* to the Western Ḥanafī Geography Based on His Citations

Abstract

Imām al-Māturīdī wrote many works, but only *al-Ta'wīlāt al-Qur'ān* and *Kitāb al-Tawḥīd* have survived until today. Some Māturīdī theologians have quoted some of his works that have or have not survived us. Who among the later Ḥanafī-Māturīdī scholars in the Western Ḥanafī geography (Ayyūbids, Mamlūks and Ottoman Geography) made use of these two works of al-Māturīdī and how they accessed them is a problem that needs to be clarified. Those who have analyzed the *Ta'wīlāt* and those who have done independent research on it have tried to illuminate some of the dark points regarding the circulation of this work in the Ottoman period. However, unfortunately, no serious research has yet been conducted on how much the Western Ḥanafī scholars of the Mamlūk and Ottoman periods were aware of *Kitāb al-Tawḥīd* and whether they directly or indirectly transmitted his views from it. Among the Ḥanafī-Māturīdī scholars who lived in Syria, Baghdād, Hījāz, Anatolia and Egypt, Abū al-Barakāt Aḥmad b. Maḥmūd al-Nasafī (d. 710/1310), Qiwām al-Dīn Amīr Kātib b. Abī Amīr 'Umar b. Amīr Ghāzī al-Fārābī al-Itqānī al-Otrārī (758/1357), Jamāl al-Dīn Abū al-Thanā' Maḥmūd b. Aḥmad al-Qonawī (d. 770/1369), Abū 'Abd Allāh Akmal al-Dīn Muḥammad b. Muḥammad al-Bābartī (d. 786/1384), Abū al-Ḥasan Nūr al-Dīn 'Alī b. Şultān Muḥammad al-Qārī al-Harawī (d. 1014/1605), Kāfī Ḥasan Efendi al-Aqḥişārī (d. 1024/1615), Bayāḏizāda (d. 1098/1687), Shaykhzāda 'Abd al-Rahīm b. 'Alī (d. after 1133/1720) and others were the ones of the first to refer to Imām al-Māturīdī's *Kitāb al-Tawḥīd* directly or indirectly. When the quotations made on Abū Maṣṣūr al-Māturīdī's name or his work are analyzed, it is understood that two different copies of *Kitāb al-Tawḥīd* were in circulation in Iraq, Damascus, Anatolia and Hījāz. Moreover, the scholars who came to the West from Turkistan and the scholars who grew up in this region refer to the work either directly to the text of *Kitāb al-Tawḥīd/fī al-Tawḥīd* or through what is quoted in *Taḥṣīr al-Adilla*. In this article, we will try to show that the direct or indirect quotations of the work among Western Ḥanafīs are in principle based on two different copies, which we call the "al-Itqānī copy" and the "al-Nasafī copy"; the copy that has reached us as a single copy in the Cambridge Library was reproduced from the al-Nasafī copy taken to Mecca.

Keywords: Abū Maṣṣūr al-Māturīdī, *Kitāb al-Tawḥīd*, Ḥanafī, Māturīdī, Abū al-Mu'īn al-Nasafī, al-Itqānī, al-Bābartī, al-Aqḥişārī, Abū al-Ḥafṣ al-Nasafī.

Giriş

Ebū Maṣṣūr el-Māturīdī (ö. 333/944), pek çok eser kalem almış, ancak bunlardan sadece *Te'wīlāt al-Qur'ān* ve *Kitābu't-Tevḥīd* günümüze ulaşabilmiştir. Karahanlılar ve Selçuklular döneminde Maturidî mezhebine mensup bazı alimler, onun bize ulaşmayan eserlerinden bazı nakillerde bulunmaktadır. Ancak bize ulaşan eserlerinin tarihsel süreçte hangi yollarla ve nerelere gittiği, özellikle Batı Hanefî coğrafyasında (Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlı Coğrafyası) ulemanın bu eserlerden kimler vasıtasıyla ve nasıl haberdar olduğu, eserlerin yazmalarından kimlerin iktibaslarda bulunduğu aydınlatılması gereken bir konudur.

Te'vīlāt'ın hikayesi konusunda, yeterli olmasa da, gerek tahkik edenler gerekse konuya ilgi duyan bazı araştırmacılar, birkaç makale yazarak bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Fakat *Kitābu't-Tevhīd* ile ilgili Eyyubi, Memlûk ve Osmanlı ulemasının bu eserden ne kadar haberdar olduğu ve onun görüşlerini doğrudan mı yoksa dolaylı olarak mı aktardıkları konusunda yeterli araştırma yapılmamıştır. Türkistan'dan Suriye, Irak, Hicaz, Anadolu ve Mısır'a gelen bazı Hanefî-Maturidî alimlerin eserleri incelendiğinde İmâm Mâturidî'nin *Kitābu't-Tevhīd*'ini beraberinde getirmiş olabileceklerine dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Eseri beraberinde getirdiği anlaşılan Emîr Kâtib el-İtkânî ve daha sonra Osmanlı uleması arasında bu esere atıfta bulunan bazı alimler ve eserleri şunlardır:

1. Kıvāmuddīn Emîr Kâtib b. Ebî Emîr 'Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî el-İtkânî el-Otrârî (ö. 758/1357), *Risāle 'Alā'iyye* (Allah'ın Arş'a İstivası Meselesi). Türkistan'dan Şam ve Bağdat'a gelen Emîr Kâtib el-İtkânî, Şam'da Hoca 'Alā'uddīn Ebû'l-Hasen 'Alî es-Sivāsî el-Malâfî adlı alim ve tüccar birisi ile karşılaşmış ve onun sorduğu bir soruya cevap vermek için *Risāle 'Alā'iyye*'sini yazmıştır. Bu eserde, *Kitābu't-Tevhīd*'in Memlûk ve Osmanlı coğrafyasına ne zaman geldiğine dair ipucu verecek bir sayfalık alıntıya rastlamaktayız.
2. Cemāluddīn Ebû's-Şenā' Maḥmūd b. Aḥmed el-Ḳonevî (ö. 770/1369), *el-Ḳalā'id fî Şerḥi'l-'Aḳā'id*. O, *Kitābu't-Tevhīd*'den küfrün cezasının ebediliğine dair bir görüş aktarmaktadır.¹
3. Ebû 'Abdullāh Ekmeluddīn Muḥammed b. Muḥammed el-Bābertî (ö. 786/1384), *Şerḥu Vaşıyyeti'l-İmām Ebû Ḥanīfe* (tah. Muḥammed Şubḥî el-Āyidî ve Ḥamza Muḥammed Vesīm el-Bekrî, Dāru'l-Feth, Amman, 2009). el-Bābertî, bu eserinde *Kitābu't-Tevhīd*'den iman-küfür ayrımı ile ilgili bir iktibasta bulunmaktadır.

* Uzun bir süredir üzerine çalıştığım bu makalenin bu hale gelmesine, pek çok meslektaşım katkıda bulundu. Öncelikle metni okuyarak ve bazı yazmalardan beni haberdar ederek katkıda bulunan meslektaşlarımdan Mehmet Kalaycı ve İhsan Timür'e, ayrıca bazı yazmaları elde etmemde yardımcı olan Mine Demirbilek, Abdurrahman Kaan Karagöz, Enes Durmuş'a ve özeti İngilizceye çeviren Münire Gözde Aygün'a teşekkür etmekte istiyorum. Son olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi editörü Tuba Nur Umut ile derginin yayın kuruluna ve de hakem heyetine teşekkür ediyorum.

¹ Cemāluddīn Ebû's-Şenā' Maḥmūd b. Aḥmed el-Ḳonevî, *el-Ḳalā'id fî Şerḥi'l-'Aḳā'id*, Konya Bölge Yazma Eserler-Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi, v. 60b. (Eserin istinsah tarihi 1119/1708'dir.)

4. Hasan Kâfî el-Akhişârî (ö. 1024/1615), *Ravḍātu'l-Cennât fî Uşûlî'l-İ'tikâdât* (ed. Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, Würzburg 2008), 31-60. O, eserinin başında Mekke'de *Kitābu't-Tevhîd*'in 500/1106-07 tarihli eski bir nüshasını (bi-ḥaṭṭin 'atîkin) gördüğünü kaydetmektedir.
5. Beyâzîzâde Ahmed b. Hasan (ö. 1098/1687), *İşârātu'l-Merâm* (tah. Yûsuf 'Abdurrezzâk, 1. baskı, Şirketu ve Maṭba'atu'l-Ḥalebî ve Evlâdih, Kahire 1368/1949). O, *Kitābu't-Tevhîd*'in ismini vermeden İmâm el-Mâtürîdî'ye ait görüşleri nakletmektedir.
6. Şeyhîzâde 'Abdurrahîm b. 'Alî (ö. 1133/1720'den sonra), *Şerhu'l-'Akâ'idi Ebî Cāfer et-Taḥâvî*. O, *Kitābu't-Tevhîd*'den küfrün cezasının ebediliğine dair bir görüş aktarmaktadır.²

Memlûklü veya Osmanlı topraklarında yaşamış bu alimlerin, *Kitābu't-Tevhîd*'i gördüğünü söylemesi veya ondan iktibasta bulunması bu eserin Batı Hanefîleri, özellikle Anadolu Selçukluları, Memlûklü ve Osmanlı coğrafyasında izini sürmek bakımından hayati bir önem taşımaktadır. Batıya çok daha erken tarihlerde gelmiş alimlerin eserlerinde, *Kitābu't-Tevhîd*'e doğrudan atıflar yapılması beklenirdi, ancak eserin ismini zikretmeden el-Mâtürîdî'nin bazı görüşlerini aktardıkları görülmektedir. 'Alâ'uddîn el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *el-Mu'temed mine'l-Mu'tekad*; Cemâluddîn el-Gaznevî'nin (ö. 593/1197) *el-Ḥâvî'l-Kudsî*; Şerafuddîn eş-Şeybânî'nin (ö. 629/1231) *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*,³ Ruknuddîn es-Semerḳandî'nin (ö. 701/1301) *'Akîdetu'r-Rukniyye*; Hibetullâh et-Türkistânî'nin (ö. 733/1333) *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*⁴ adlı eseri bu konuda örnek verilebilir. Şam'da doğup büyümüş olan ve burada eğitim almış olan İbn Ebî'l-İzz el-Ḥanefî'nin

² Şeyhîzâde 'Abdurrahîm b. 'Alî, *Şerhu'l-'Akâ'idi Ebî Cāfer et-Taḥâvî*, Amasya Beyazıt Kütüphanesi-Amasya Beyazıt, vv. 97b-98a (Eserin istinsah tarihi 1133/1720'dir.)

³ Şerafuddîn eş-Şeybânî, Ebû Manşûr el-Mâtürîdî'ye *ru'yetullâh* meselesinde *et-tecellî* kelimesini açıklarken sadece bir yerde atıfta bulunmakta ve eser adı vermemektedir. Ancak alıntının *Te'vilât*'tan olduğu kesindir. Bkz. Şerafuddîn Ebû'l-Faḍl İsmâ'il b. İbrâhîm eş-Şeybânî, *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no. 847/2, v. 24b (Eserin istinsah tarihi 821/1418'dir.). Krş. Ebû Manşûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6:58-59. Şerafuddîn eş-Şeybânî hakkında geniş bilgi için bkz. İhsan Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İhtikali el-Akîdetü't-Tahaviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*, 218 vd.

⁴ Ebû Manşûr el-Mâtürîdî'ye isim olarak ve *Te'vilât*'a doğrudan atıf var; ancak *Kitābu't-Tevhîd*'in ismini vererek doğrudan bir atıf tespit edemedik. Bkz. Şucâ'uddîn Hibetullâh b. Ahmed b. Mu'allâ et-Türkistânî, *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*, Süleymaniyye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no.650, v. 18a. Eserde Hanefî-Mâtürîdî kelâmî literatüre ilgisi hakkında bkz. Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İhtikali*, 233-238.

(ö. 792/1390) *Şerhu'l-'Akîdeti't-Ṭahâviyye*⁵ adlı eserinde de durum aynıdır. Bu alimlerin atıflarını dikkate almakla birlikte, bizi daha çok İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'ine doğrudan atıflarla ilgilendirmektedir.

Biz bu makalemizde, Batı Hanefîleri arasında en az iki nüshası olduğunu düşündüğümüz *Kitābu't-Tevhîd*'den isim vererek yapılan alıntılarının hangi nüshadan yapıldığını ve Cambridge'de kayıtlı olan nüsha ile bu iki nüsha arasındaki ilişkiyi analiz etmek istiyoruz.

1. Klasik Kaynaklarda *Kitābu't-Tevhîd*'in Ebû Manşûr el-Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi

Klasik kaynaklar, Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd* adıyla bir eser kaleme aldığı konusunda hemfikirdir.⁶ Maturidî kelim edebiyatının düzenli bir içeriğe kavuşmasında etkili olan *Kitābu't-Tevhîd*'den ilk bahseden alimlerin başında Türkistanlı Ebû'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1099) ve Ebû'l-Mu'in en-Nesefî (ö. 508/1115) gelmektedir. *Kitābu't-Tevhîd* ve *Te'vilātu'l-Ḳur'ân*'a sahip olan ve onu incelemiş bulunan Ebû'l-Yusr el-Pezdevî, muhtemelen bu eserleri babası yoluyla, o da Ebû Manşûr el-

⁵ *Kitābu't-Tevhîd*'e doğrudan bir atıf tespit edemedik. Ancak Ebû Manşûr el-Mâturîdî'ye ve *Te'vilât* eserine atıflar bulunmaktadır. Bkz. Ebû'l-Hasen Şadrüddîn 'Alî b. 'Alâ'uddîn 'Alî b. Muhammed İbn Ebî'l-'İzz ed-Dımaşkî el-Hanefî, *Şerhu'l-'Akîdeti't-Ṭahâviyye*, 1, 129, 139, 221, 314, 315.

⁶ Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd* adlı eserinden bahseden müellifler ve eserleri sırasıyla şunlardır: Ebû'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 3; Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, tah. Hüseyin Atay, 1:130, 210, 397, 398, 472; *Tebşîratu'l-Edille*, tah. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, 2:143; Nûrüddîn Ebû Muhammed Ahmed b. Maḥmûd b. Ebî Bekr eş-Şâbü'nî, *el-Kifâye fî'l-Hidâye*, tah. Muhammed Aruçi, 132; Ebû Şucâ' en-Nâşîrî Necmüddîn Menkübers b. Yalınkılıç 'Abdullâh el-Hanefî et-Türkî, *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâti'* *Şerhu 'Akîdeti't-Ṭahâvî*, tah. Murîd Maḥmûd İbeş, 263; Ebû Muhammed Muhyiddîn el-Ḳuraşî, *el-Cevâhiru'l-Muḍiyye fî Ṭabaḳâti'l-Hanefiyye*, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi, 2:131; Ebû'l-'Adl Zeynuddîn Kâsım İbn Kuṭlubogâ, *Tâcu't-Terâcim*, tah. İbrâhîm Şâlih, 201; Ebû'l-Hayr 'İşâmuddîn Ahmed b. Muştafâ Tâşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fî Mevdû'ati'l-'Ulûm*, tah. Kâmil Kâmil Bekrî ve 'Abdulfettâh Ebû'n-Nûr, 2:96, 152. Aynı müellifin diğer eseri *Ṭabaḳātu'l-Fukahâ'*, tah. el-Hâcc Ahmed Neyle, 56. Maḥmûd b. Suleymân el-Kefevî, *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fuḳahâ'i Mezhebi'n-Nu'mânî'l-Muhtâr*, tah. Saffet Köse ve diğerleri, 2:37; Taḳiyyuddîn b. 'Abdülkâdir et-Tezmîmî el-Gazzî, *et-Ṭabaḳātu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniyye, v. 380b; Hasan Kâfi el-Akhişârî, *Ravzātu'l-Cennât fî Uşûli'l-İ'tikâdât*, ed. Edward Badeen, içinde Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, 31-60; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2:1406 (*Kitābu't-Tevhîd ve İşbâtu's-Şifât*). Aynı müellifin diğer eseri: *Sullemu'l-Vuşûl ilâ Ṭabaḳâti'l-Fuḫûl*, tah. Muhammed 'Abdülkâdir el-Arna'ûtî, 3:255; Ahmed b. Muhammed el-Ednevî (el-Edirnevî), *Ṭabaḳātu'l-Mufessirin*, tah. Suleymân b. Şâlih el-Hızzî, 69; 'Abdullâtif b. Muhammed Riyâdizâde, *Esmâ'u'l-Kutub*, tah. Muhammed Altuncî, 87; Ebû'l-Feyz Murtaẓâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Muttaḳîn bi Şerhi İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn*, 2:5; Muhammed 'Abdülhayy el-Hindî el-Leknevî, *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*, 195; Şihâbüddîn b. Bahâ'uddîn el-Mercânî el-Kâzânî, *Vefiyyetu'l-Eslâf ve Tahiyyetu'l-Ahlâf*, 611 ar., 2.2.3., v. 396a; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, 2:36 (*Kitābu't-Tevhîd ve İşbâtu's-Şifât*); Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, işrâf: Muhammed Fehmî Hicâzî, 3:434 (*Kitābu't-Tevhîd veya el-Maḳâlât*). Fuad Sezgin, *Târîhu'l-Turâsi'l-'Arabî*, işrâf: Muhammed Fehmî Hicâzî, 1/4, 41; Hayruddîn Zirikî, *el-A'lâm ve'l-Esmâ'*, 7:19.

Mâtürîdî'nin öğrencisi olan dedesi 'Abdulkerîm b. Mûsâ yoluyla edinmiş ve onları el-Mâtürîdî'ye nispet etmiştir. Ancak onun, bir Hanefî olarak, *Kitābu't-Tevhîd*'in "mânâda muğlaklık, gereksiz uzatmalar ve en nihayet planında da bir zorluk"⁷ bulunduğu şeklindeki değerlendirmesi, Hanefî-Maturidî çevrelerin esere ilgisiz kalmasını etkileyen sebeplerden birisi olmuştur. *Kitābu't-Tevhîd*'de anlaşılması güç felsefî ve kelmâî bazı ifadeler varsa da, gereksiz uzatmalar ve planında bir zorluk olduğu değerlendirmesi doğru değildir. Bu eser üzerine çalışma yapanlar, eserin kendinden sonra kaleme alınan sistematik kelimeler için örnek teşkil ettiği konusunda müttefiktir.

Osmanlı müelliflerinden Katib Çelebi ve onun verdiği bilgiyi tekrarlayan Bağdatlı İsmail Paşa, "aynı konuda kaleme alınan diğer müelliflere ait eserlerin" ismine benzeterek eserin adını *Kitābu't-Tevhîd ve İsbâtî's-Şîfât* şeklinde kaydetmiştir.⁸

Çağdaş araştırmacılarından Carl Brockelmann, bu eserin adının *Kitābu't-Tevhîd* veya *el-Makālât* olduğunu ileri sürerken⁹; Fuat Sezgin, özgün adıyla, yani *Kitābu't-Tevhîd* olarak tespit etmiştir.¹⁰ Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edille*'sinde el-Mâtürîdî'nin iki ayrı eseri olan *Kitābu't-Tevhîd*¹¹ ve *el-Makālât*'tan¹² ayrı ayrı alıntı yapması bu iki eserin ayrı eserler olduğunu açıkça göstermektedir. Hanefî-Maturidî kelimeler literatürü ve döneme ait diğer kaynakların önemli bir kısmının yayınlanmasıyla, *Kitābu't-Tevhîd*'in Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye aidiyeti konusunda hiçbir şüphe kalmamıştır.

2. *Kitābu't-Tevhîd*'in Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Aidiyeti ile İlgili Günümüzdeki Tartışmalar

M. Allard,¹³ D. Gimaret,¹⁴ J. Meric Pessagno,¹⁵ L. Gardet¹⁶ ve Joseph van Ess gibi batılı araştırmacıların *Kitābu't-Tevhîd*'in İmâm el-Mâtürîdî'ye

⁷ Ebû'l-Yusr el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 3. Krş. *Uşûlu'd-Dîn*, tah. Hans Peter Linns, 3.

⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2:1406; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-Ârifîn*, 2:36.

⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebu'l-'Arabî*, 3:434.

¹⁰ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, 1:4, 41

¹¹ *Kitābu't-Tevhîd*'e atıfları için bkz. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:130, 210, 397, 398, 472, II:143.

¹² *Kitābu'l-Makālât*'a atıfları için bkz. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:72, 210-211, 398, 2:143, 437, 443.

¹³ İmâm el-Mâtürîdî'yi "Eş'arî'den daha somut, daha teknik ve daha felsefî terimler kullanan birisi olarak kabul eder." Bkz. Michel Allard, *Le Probleme des Attributs Divins dans la Doctrine d'al-As'ari et de ses Premiers Grands Disciples*, 422-423; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması Ebû Mansur Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'in Nesefî," 170.

¹⁴ İslam kelimelerinde insan fiilleri problemini incelediği eserin bir bölümünde Maturidî kelimeler sisteminden bahsedilmesinin imkanı ve *Kitābu't-Tevhîd*'in el-Mâtürîdî'ye aidiyetini tartışmıştır. Bkz. Daniel Gimaret, *Théories de l'Acte Humaine en Théologie Musulmane*, 171-178. *Kitābu't-Tevhîd*'in el-Mâtürîdî'ye aidiyeti ile ilgili kısım Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Daniel Gimaret, "*Kitābu't-Tevhîd* 'in Mâtürîdî'ye Aidiyeti," 130-133.

¹⁵ J. Meric Pessagno, "The Uses of Evil in Maturidian Thought," *Studia Islamica*, 62.

¹⁶ İmâm el-Mâtürîdî'yi İran asıllı göstermektedir. Bkz. Lous Gardet, *Introduction à la Théologie Musulmane*, 60-61. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması Ebû Mansur Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'in Nesefî," 169'dan naklen.

aidiyetinin şüpheli olduğu şeklindeki tezleri, *Tebşıratu'l-Edille* ve *Kitābu't-Tevhîd*'in yayınlanmasıyla ve bunlar üzerinde karşılaştırmalı araştırmaların yapılmasıyla birlikte geçerliliğini yitirmiştir. Van Ess, L. Gardet'e referansla *Kitābu't-Tevhîd*'in el-Mâtürîdî'nin "ölümünden sonra düzenlendiği" iddiasını tekrarlamış ve *Kitābu't-Tevhîd*'de bazı zarf ve edatların yerli yerinde kullanılmayışına dair örneklerle bu iddiasını temellendirmeye çalışmıştır.¹⁷ Daniel Gimaret ise, yayınlanan *Kitābu't-Tevhîd*'in el-Mâtürîdî'ye nisbetinin kesinliğini kabul etmekte, ancak *Tebşıratu'l-Edille*'de aynı adla kaynak gösterilen eserin söz konusu *Kitābu't-Tevhîd* olup olmadığından şüphe etmektedir.¹⁸

Sait Özervarlı, en-Neseî'nin *Tebşıratu'l-Edille*'sinde el-Mâtürîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'inden yapılan onu aşkın alıntıyı neşredilen *Kitābu't-Tevhîd* ile karşılaştırmış ve asıl kaynakla uyumlu olmasından hareketle eserin el-Mâtürîdî'ye nispetinin şüpheli olduğu iddialarını çürüten şu tespitlerde bulunmuştur:

Söz konusu araştırmacılar eserin Mâtürîdî'ye aidiyetinden, ona ait ise bunun *Kitābü't-tevhîd* olup olmadığından emin olmamışlar, ayrıca da Mâtürîdî'nin küçük risalelerinin sonradan bir araya getirilmesinden ibaret bir derleme olma ihtimali üzerinde durmuşlardır. Ancak yapılan inceleme sonunda Mâtürîdî mezhebinin ikinci önemli kelâmcısı olan Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin (öl. 508/1114) *Tebşıretü'l-edille*'de Mâtürîdî'den yaptığı alıntıları lafzen ya da küçük değişikliklerle mevcut *Kitābü't-tevhîd* nüshasında bulunduğu görülmüştür. Doğrudan *Kitābü't-tevhîd*'e yapılan az sayıdaki atıfların karşılıkları da -ifade farklılığı bulunmakla beraber- söz konusu nüshada mevcuttur. Ayrıca Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 492/1099) *Kitābü't-tevhîd*'in dili ve üslûbu hakkındaki nitelemeleri mevcut nüshaya tam mânasıyla uymaktadır. Böylece günümüze ulaşan yazmanın Mâtürîdî'ye ait *Kitābü't-tevhîd* nüshalarından biri olduğu sonucu çıkmaktadır.¹⁹

Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın yayınlanmasıyla birlikte *Kitābu't-Tevhîd*'in Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'ye aidiyeti daha da güçlenmiştir. Bu iki eseri dil ve üslup bakımından karşılaştıran Topaloğlu, "*Kitābü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* arasında üslûp, ifade, kelâmî ilgilendiren hususlardaki konu, istidlâl ve işleyiş birliği, genelde paragraf sonlarında yer alan dua ve zikir türünden cümlelerin

¹⁷ "Ancak *Kitābu't-Tevhîd*'de el-Mâtürîdî'nin kendisinin konuştuğu her yerde, onun üçüncü şahıs olarak tanıtıldığı (*Kāle's-Seyh, Kāle'l-Fakih ya Kāle Ebü Mansûr*) ve bu isimlendirmeyi genelde "rahîmehullâh ifadesinin devam ettiği göze çarpmaktadır. Bu eser de, görünüşe göre, ölümünden sonra düzenlenmiştir (Louis Gardet, "*ilm al-kalam*," El, 2nd ed., vol. 3 [1971], 1141-1150). Öyle görünüyor ki el-Mâtürîdî, kendisi- belki Arapçadaki zayıflığının farkında olduğundan- eserlerinde son yazan olmadı; bu durum, öğrencilerinin metne güçlü müdahalelerde bulunmalarında önem arzeder." Bkz. Josef van Ess, "Kitābü't-Tevhîd'in Arapça Neşrinin Tenkidi," 139.

¹⁸ Bkz. Daniel Gimaret, "*Kitābu't-Tevhîd*'in Mâtürîdî'ye Aidiyeti," 130-133.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Sait Özervarlı, "The Authenticity of the Manuscript of Mâtürîdî's Kitāb al-Tawhîd": A Re-examination," 29.

her iki eserde aynı lafızlarla tekrarlanmasından” hareketle müelliflerinin aynı olduğu sonucuna varmıştır.²⁰ Bu iki eserin içeriği karşılaştırıldığında, bazı fikirlerin aynı lafızlarla tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin *Te’vilātu’l-Kur’ân*’ın tahkikinden kaynaklanan bazı hatalar istisna edilirse, Hariciler ve Mutezile ile ilgili eleştiriler *Kitābu’t-Tevhîd* ve *Te’vilātu’l-Kur’ân*’da aynı lafızlarla ifade edilmiştir:

<i>Kitābu’t-Tevhîd</i>	<i>Te’vilātu’l-Kur’ân</i>
ثم الذي ينقض قول الخوارج الذين يكفرون بالصغائر ما بلى بها الأنبياء والأولياء، وما يكفر يسقط النبوة والولاية ومن ذلك وصف إيمانه بالأنبياء فهو كافر بهم. ²¹	ثم الذي ينقض قول الخوارج الذين يكفرون بارتكاب الصغائر - ما بلى بها الأنبياء والأولياء؛ وما يكفر صاحبه - يُسقط النبوة والولاية، ومن كان وصف إيمانه بالأنبياء - عليهم السلام - هذا؛ فهو كافر بهم. ²²
وعلى قول المعتزلة في ذلك وصف الله الأنبياء بالدعاء له تضرعا وخفية وطمعا وخوفاً وبكائهم على ما كان منهم من الزلات وتضرعهم إليه حتى أجيبوا في دعائهم وأعطوا سؤلهم. ولو لم تكن ذنوبهم بحيث احتمال التعذيب عليها في الحكمة، أو كان عليهم من ذلك خوف التعذيب لكان في ذلك تعدى الحد والوصف بالجود والتعدي منه، وذلك أعظم من الزلات. فهذا ينفي قول المعتزلة في إثبات المغفرة في الصغائر وإخراج فعل التعذيب عن الحكمة، وقول الخوارج بإزالة اسم الإيمان عنه. ولا قوة إلا بالله. ²³	وعلى المعتزلة في ذلك أن الله وصف الأنبياء - عليهم السلام - بالدعاء له تضرعاً وخفية، وخوفاً وطمعاً، وبكائهم على ما كان منهم من الزلات وتضرعهم إليه؛ حتى أجيبوا في دعائهم. ولو لم تكن ذنوبهم بحيث يحتمل التعذيب عليها في الحكمة، لكان في ذلك تعدى الحد والوصف بالجور والتعدي منه، وذلك أعظم من الزلات. فهذا ينقض قول المعتزلة في إثبات المغفرة في الصغائر، وإخراج فعل التعذيب عن الحكمة، وقول الخوارج بإزالة اسم الإيمان بها، ولا عصمة إلا بالله. ²⁴

Tablo 1. Hariciler ve Mutezile’nin Eleştirisi

3. Ebū Manşūr el-Mâtürîdî’nin *Kitābu’t-Tevhîd*’inin Bize Ulaşan Nadir Nüshası ve Üzerine Yapılan Tahkik Çalışmaları

Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde No. (Add) 3651’de kayıtlı *Kitābu’t-Tevhîd* nüshası, açık bir nesih hattıyla yazılmış toplam 206 varaktan oluşmaktadır. Tek nüsha olarak bize ulaşan bu yazmanın

²⁰ Bekir Topaloğlu, “Kitābü’t-Tevhîd,” *DİA*, 26:117.

²¹ Ebū Manşūr el-Mâtürîdî, *Kitābu’t-Tevhîd*, tah. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, 525. Metnin çevirisi için bkz. Ebū Mansūr el-Mâtürîdî, *Kitābü’t-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, 423.

²² Ebū Manşūr el-Mâtürîdî, *Te’vilātu’l-Kur’ân*, haz. Boynukalın, kntr. Bekir Topaloğlu, 4:37. Metnin çevirisi için bkz. Ebū Mansūr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtül Kur’ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı, 4:44-45.

²³ el-Mâtürîdî, *Kitābu’t-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 525; Ebū Manşūr el-Mâtürîdî, *Kitābu’t-Tevhîd*, tah. Ahmed Sa’d ed-Demenhürî, 750. Metnin çevirisi için bkz. el-Mâtürîdî, *Kitābü’t-Tevhîd Tercümesi*, 423-424.

²⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilātu’l-Kur’ân*, 4:37-38. Metnin çevirisi için bkz. el-Mâtürîdî, *Te’vilâtül-Kur’ân Tercümesi*, 4:45.

zahriyesinde, eserin adı ve müellifinin “*Kitābu't-Tevhīd* li’ş-Şeyh el-İmām ‘Aleml’l-Hudā Ebī Manşūr el-Māturīdī es-Semerḳandī -raḍiyallāhu ‘anh-” olduğu ve kütüphaneye 21 Mayıs 1900 tarihinde girdiği kaydedilmiştir. Yazmanın kağıdı, yazı biçimi ve tarihlendirilmesi konusu, uzmanlar tarafından yeterince tartışılmamıştır. Biz, bu nüshanın mikrofilminden yapılmış elimizdeki fotoğraf baskısı ve üç ayrı tahkikinden yararlanacağız.

Kitabın ismi ve müellifinin altında sayfanın ortasında ve sağında esere ait bazı temellük kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlardan bir kısmının kazanmış olması sebebiyle, eserin ilk sahibi ve sonradan ikinci sahibini, maalesef tespit edememekteyiz. Sırayla verecek olursak, “1. Sahibi (eserin isminin altında büyük yazıyla): “Mulḳun ḥālīşun li’l-‘abd eḍ-ḍa‘īf (kazanmış)”²⁵; 2. Sahibi (sayfanın sağında küçük yazıyla): “el-ḥamdu li’llāhi min ni‘ami’l-Mevlā ‘alā ‘abdihi’l-faḳīr ileyhi – subḥānehū – Muḥammed el-Emīn el-Ḥanefī eṣ-Şāmī, ve zālīke bi’ş-Şerā (وذلك بالشري) fī nıṣfı Şa‘bān, sene 1150”²⁶; 3. Sahibi (sayfanın sağında daha öncekinin hemen altında biraz daha büyük yazıyla): “Nevbetu faḳīr elṭāfu’l-Meliki’l-Mu‘ṭī’l-‘Alīy İbnu’l-Bekrī el-Eṣ‘arī el-Ḥamevī İbnu’s-Seyyid ‘Alī, fī Cemādī’l-Ülā, sene 1191”; 4. Sahibi (sayfanın sağ alt köşesinde öncekiyle aynı büyüklükte bir yazıyla, bir kısmı kazanmış): “Deḥale fī nevbeti’l-faḳīr ilā’llāhi- Te‘ālā- ...”²⁷

Kapaktaki kayıtlar, Muḥammed el-Emīn el-Ḥanefī eṣ-Şāmī’nin bu nüshaya 1150/1737 yılında Şaban ayında “eṣ-Şerā” adlı bir yerde sahip olduğunu göstermektedir. *Zālīke bi’ş-Şerā* (وذلك بالشري) ifadesinden, eserin satın alma yoluyla edinildiği veya düşünülebilirse de yazmalarda satın alma ile ilgili kullanımlar, ابتعته بالشراء / اشتريته veya بشراء şeklinde farklı kalıplarda ifade edilmektedir.²⁸ *Kitābu't-Tevhīd*'in yeni bir tahkikini yapan ed-Demenhūrī de, bu kelimeyi yer ismi, yani “eṣ-Şerā” olarak okumuştur.²⁹ Coğrafya kaynakları, “Şerā” kelimesini Mekke ve çevresiyle

²⁵ Bu ifadenin el-İtkānī ile ilişkisinin özel olarak araştırılmaya ihtiyacı vardır.

²⁶ İlk bakışta Osmanlının son dönem fakihlerinden İbn ‘Ābidīn olarak bilinen Muḥammed Emīn b. ‘Ömer b. ‘Abdul‘azīz el-Ḥuseynī ed-Dımaşķī (ö. 1252/1836) akla gelmektedir. Ancak İbn ‘Ābidīn, eserin temellük tarihi olan 1150'den (1737) yaklaşık elli yıl sonra, 1198/1784 yılında doğmuştur. Dolayısıyla yazmanın zahriyesinde geçen ismin Muḥammed Emīn b. ‘Ömer İbn ‘Ābidīn olması mümkün görünmemektedir.

²⁷ el-Māturīdī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhūrī, 143.

²⁸ Örneğin *en-Nūru'l-Lāmi' ve'l-Burhānu's-Sāṭi'* adlı eserin ilk varağındaki temellük kayıtlarında ابتعته بالشراء şeklindedir. Bkz. Necmuddīn Ebū Şucā' Menkübers b. Yalınkılıç et-Türkī en-Nāşirī, *en-Nūru'l-Lāmi' ve'l-Burhānu's-Sāṭi'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisü'l-Küttab Mustafa Efendi, v. 231a-b.

²⁹ el-Māturīdī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhūrī, 143.

ilişkilendirmektedir. Örneğin Yâkût el-Ḥamevî'ye göre, "Ṭayy bölgesinde Necd'de bir dağın adı ya da yırtıcıları ile meşhur Tihâme'de bir dağın adıdır. Aynı zamanda Şerâ, Mekke yakınlarında bir yerdir."³⁰ Ebû 'Ubeyd el-Endelusî ise, bu kelimenin "Harem'in çevresi için kullanıldığını"³¹ kaydetmektedir. Yâkût el-Ḥamevî, Tihâme'yi Arabistan'ın Kızıldeniz sahilindeki dar kıyı ovası olarak göstermektedir. Dolayısıyla Mekke de bu bölgeye dahil edilmektedir.³² Bu durumda kitabın yazmasına, muhtemelen Mekke yakınlarında olduğu bilinen Şerâ'da sahip olmuştur.

Kitābu't-Tevhîd, İbnu'l-Bekrî el-Eş'arî el-Ḥamevî İbnu's-Seyyid 'Alî'nin mülkiyetine 1191/1777 yılında girmiştir. Sonraki iki kişinin esere ne zaman ve nerede sahip olduklarına dair bir kayıt yoktur. Ancak bu nüshanın, Mekke, Tihâme, Necd, Şam ve Hama bölgesinde yaşamış kimselerin elinde dolaştıktan sonra Cambridge Kütüphanesi'ne intikal etmiş olduğu açıktır.

Elimizdeki Cambridge nüshasının tarihlendirilmesine gelince, yazmanın zahriyesinde yer alan temellük kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1150/1737'den önce yazılmıştır. Daha önceki iki ayrı sahibine ait temellük kayıtlarının kazınmış olduğu, uzmanların bu nüshanın hattının çok eski bir hat olmadığı tespitleri dikkate alındığında, istinsah tarihinin 17. asra veya 16. asra kadar gerilere gittiği³³ ve bu durumda Mekke nüshasından kopyalanmış bir nüsha olduğu söylenebilir. Ayrıca bunun el-Akhişârî'nin Mekke'de gördüğünü söylediği eski tarihli nüsha olmadığı, elimizdeki nüshada ilgili bilgilerin yer almaması dolayısıyla kesinlik kazanmıştır.³⁴ Yazmanın zahriyesinde kazınmış olan bazı temellük kayıtlarının, günümüz teknolojik imkanlarıyla uzmanlar tarafından okunması durumunda, silinen diğer kayıtlar ve yazmanın tarihlendirilmesi konusunda daha doğru tespitlerin yapılması mümkün olacaktır.

³⁰ Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 3:330-331; al-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. ed-Demenhürî, 143, dn.2. Ayrıca *zu's-Şeryi* (ذو الشري) şeklinde okunan ve Mekke yakınlarında bir yer için kullanılan bir kelime de vardır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, 3:341.

³¹ Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. 'Abdul'aziz b. Muḥammed el-Bekrî el-Endelusî, *Mu'cemu mâ Ustu'cime min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâdî*, 3:786.

³² Elnure Azizova, "Tihâme," *DİA*, 41:153.

³³ Tahkik çalışmalarının mukaddimelerine bkz. el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Fethullâh Huleyf, 57m; el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 46m; el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. ed-Demenhürî, 148.

³⁴ el-Akhişârî, *Ravdatu'l-Cennât fî Uşûli'l-İ'tikâdât*, ed. Edward Badeen, 32.

Batılı araştırmacılar arasında *Kitābu't-Tevhîd* üzerine dikkatleri çeken ilk kişi Joseph Schacht'tır. O, 1953 yılında bu eseri tanıtmak için yazdığı kapsamlı makalesinde, onu "baskıya hazırladığını" kaydetmiş, ama daha sonra tahkikten vazgeçmiş görünmektedir.³⁵ İkinci olarak David Thomas, *Kitābu't-Tevhîd*'in Hz. İsmâ'nın ulûhiyyeti iddialarına yöneltilen eleştirilerin yer aldığı 332-340 arası sayfaları tahkik etmiş ve İngilizce çevirisiyle birlikte 1997 yılında yayınlamıştır.³⁶ Fethullâh Huleyf, ilk defa *Kitābu't-Tevhîd*'in tam tahkikini yapmış ve 1970 yılında Beyrut'ta bastırmıştır.³⁷ Eserin ikinci tahkikinin 'Abdül-emîr el-A'sem tarafından yapıldığını, *Kitābu't-Tevhîd*'in İbnu'r-Râvendî (ö. 301/913-14 (?)) ve Ebû 'İsâ el-Verrâk (ö. 247/861) arasındaki tartışmalarla ilgili kısmı tahkik ettiği ve bunun üzerinden Fethullâh Huleyf'in tahkikine ciddi eleştiriler yönelttiğini bir makalesinden öğrenmekteyiz.³⁸ el-A'sem, makalesinde, eserin tahkiki ile ilgili müsvedde çalışmasını fırsat bulduğunda yayınlayacağını kaydetmektedir. O, daha sonra bu tahkikini Fethullâh Huleyf'e ve eseri yayınlayan yayınevine, ikinci baskının kendi yaptığı tahkikle birleştirilerek ortak yayınlanmasını önermiş, ancak onlar bu teklifi kabul etmemiştir. Eserin nadir yazmasından hareketle üçüncü bir tahkiki, Bekir Topaloğlu ile Muhammed Aruçi gerçekleştirmiştir.³⁹ Birçok kez basılmasına rağmen, Fethullâh Huleyf'in tahkikinin sonraki baskılarında, el-A'sem'in makalesinde tahkik ettiği kısım ve eleştiriler dikkate alınmamıştır. Bunların bir kısmı, B. Topaloğlu ile M. Aruçi'nin birlikte yaptığı tahkik için de geçerlidir.⁴⁰ Merhum el-A'sem'in kayıp çalışmasının bulunması durumunda, *Kitābu't-Tevhîd*'in daha iyi bir tahkikine sahip olacağız. Eserin dördüncü bir tahkiki⁴¹ ise, Özbekistan Uluslararası İmam Maturidi İlmi Araştırmalar Merkezi'nde görevli Mısırlı araştırmacı Ahmed b. Sa'd ed-Demenhûrî tarafından yapılmıştır.⁴²

³⁵ Bkz. J. Schacht, "New Sources for the History of Muhammadan Theology," 41. Çalışmadan geriye kalan dokümanların şu anda hangi arşivde saklandığı araştırma değer bir husustur.

³⁶ David Thomas, "Abû Mansûr al-Mâturidî on the Divinity of Jesus Christ," 43-64.

³⁷ el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Huleyf.

³⁸ Bkz. 'Abdül-emîr el-A'sem, "Veşîka Muhimme Tete'allaku bi-İbnu'r-Râvendî Tab'an li'l-Mâturidî fi Kitābu't-Tevhîd," 11. (Makalenin varlığından beni haberdar eden Sayın Hocam Hüseyin Atay'a müteşekkirim.)

³⁹ el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi.

⁴⁰ *Kitābu't-Tevhîd*'in tahkiki yayınlandıktan sonra ilgili makaleden Merhum Bekir Topaloğlu'nu haberdar etmiştim, fakat bu eleştiriler doğrultusunda tahkikini gözden geçirme fırsatı olmadı. el-A'sem'in makalesini Recep Alpyağlı'ya da haber vermiştim. İlgili çalışmada Türkçe'ye çevirtip yayınladı. Ancak makalenin asıl tezini oluşturan ve eleştiriye konu olan kısımlar ve ilgili dipnot açıklamalar Türkçe çevirisinden çıkarıldığı için, yayınlanması bu açıdan bir yarar sağlamamıştır. Bkz. 'Abdül-emîr A'sem, "*Kitābü't-Tevhîd*'in Arapça Neşrinin Tenkidi," 151-154.

⁴¹ el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. ed-Demenhûrî.

Kitābu't-Tevhîd, son zamanlarda Türkçe,⁴³ Rusça,⁴⁴ İngilizce,⁴⁵ ve Arnavutça'ya⁴⁶ çevrilmiştir.

4. *Kitābu't-Tevhîd*'in Türkistan'dan Batı Haneî Kültür Merkezlerine (Irak, Şam, Anadolu, Mısır ve Hicaz) İntikali

Kitābu't-Tevhîd'e sahip olan, onu gören ve ondan atıflarda bulunan ilk alimler, Haneî-Maturidî kültür havzasında yetişmiş Türkistanlı alimlerdir. Dolayısıyla bu eserin Memlûklü ve Osmanlı coğrafyasına, Semerkant, Buhara ve Fergana medreselerinde yetişmiş ve daha sonra Irak, Şam ve Mısır'a göçmüş veya oralarda ders vermek için davet edilmiş alimler tarafından getirilmiş olduğu açıktır. *Kitābu't-Tevhîd*'in bu dolaşımını, Batı Haneî coğrafyada görülmüş yazma nüshaları veya bu eserden alıntı yapan alimler yoluyla takip edebiliyoruz. Aslında *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ın bu coğrafyaya intikali, *Kitābu't-Tevhîd*'in intikalini de yakından ilgilendirmektedir.⁴⁷

⁴² Yapılan tahkiklerin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi müstakil bir makale konusu olduğundan bu konuya burada girmeyeceğiz.

⁴³ Türkçe'ye üç ayrı tam çevirisi bulunmaktadır: 1. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, çev. Hüseyin Sudi Erdoğan, Er Matbaası, İstanbul 1981. Bu çevirinin, ilmi değeri yoktur. 2. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002. 3. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhîd: Tevhîd İnançının Akli Temelleri*, çev. Tahir Uluç, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021. Eserin Kaza ve Kader kısmı Hasan Şahin tarafından çevrilip yayınlanmıştır. Bkz. *Kitābu't-Tevhîd'in "Kazâ ve Kader" Kısmı*, çev. Hasan Şahin, (*Mâtürîdî'ye Göre Din* (Kayseri 1987) adlı kitap içerisinde, 51-62). Ayrıca bu eser, Kırgızca, Özbekçe ve Kazakça'ya da çevrilmiştir. Kırgızca çevirisi, İmam Ebu Mansur Maturidi, *Kitab üt-Tavhid*, çev. Mambatov Taalaybek Parmankulovic, Bişkek 2023.

⁴⁴ Rusça çevirisinin 3. baskısı neşredilmiş ve baskıda bazı düzeltmeler yapılmıştır. Bkz. Abu Mansur al-Maturidi, *Kitap at-Tauhid*, Rusça'ya çev. Ramil (Abdullah) Adıgamov, Kazan: Huzur Yayınevi, 2020 518 s.; 2021, 520 s.; 2023, 538 s.

⁴⁵ *Kitābu't-Tevhîd*'in İngilizce'ye J. Meric Pessagno ve Sulaiman Ahmed tarafından iki ayrı çeviri çalışması bulunmaktadır. J. Meric Pessagno, 1979 yılında yayınladığı bir makalesinde *Kitābu't-Tevhîd*'in bazı kelamî problemlerin analizi ile birlikte İngilizce'ye çevirdiğini belirtmiştir. Ancak şu ana kadar bu çeviri yayınlanmamıştır. Bu çevirinin ortaya çıkarılıp yayınlanması önemli bir katkı olacaktır. Bkz. J. Meric Pessagno, "Intellect and religious assent: the view of Abû Mansûr al-Mâtürîdî," 19, Dipnot. 5. Sulaiman Ahmed tarafından yapılan çeviri *Kitābu't-Tevhîd*'in Mecûsilerin eleştirisi ile ilgili kısımla son bulmaktadır. (Shayh Abu Mansoor al-Maturidi, *The Book of Monotheism Kitaab At-Tawheed God and the Universe A Manual of Sunni Theology*, çev. Sulaiman Ahmed, London: Maturidî Publications, 2019). *Kitābu't-Tevhîd*'in Maniheizm, Deysâniyye ve Merküniyye hakkında bilgi veren kısımları, Georges Vajda tarafından 1966 yılında tercüme edilmiş ve değerlendirmelerle birlikte yayınlanmıştır. Bkz. George Vajda, "Le Témoignage d'al-Mâtürîdî sur la Doctrine des Manichéens, des Dayşânites et des Marcionites," 1-38. Ayrıca *Kitābu't-Tevhîd*'in Hz. İsrâ'nın ulûhiyyeti iddialarına yöneltilen eleştirilerin yer aldığı 332-340 arası sayfalar, David Thomas tarafından 1997 yılında tahkik edilmiş ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Bkz. David Thomas, "Abû Mansûr al-Mâtürîdî on the Divinity of Jesus Christ," 43-64. Tahir Uluç'un tercüme edip Ramon Harvey'in editörlüğünü yaptığı İngilizce tercüme ise yakın zamanda iki cilt olarak yayımlanmıştır. Bkz. Abû Mansûr al-Mâtürîdî, *Kitāb al-Tawhîd: The Book of Monotheism*, çev. Tahir Uluç.

⁴⁶ İmam Ebu Mansur Maturidi, *Kitābu't-Tevhîd*, Arnavutça'ya çev. Metin İzzeti, Arnavutluk, 2018.

⁴⁷ Bu eserin Türkiye'deki yazmaları üzerinden Osmanlıdaki dolaşımı hakkında bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Te'vîlât Hikayesi: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki Nüshalardan Hareketle Te'vîlâtü'l-Kur'an'ın Dolaşım Ağına Dair Bazı Tespitler," 151-187.

Eserin yazmalarının Türkistanlı alimler tarafından Batı Hanefîlerine ulaştırılması, ya kendilerinin iktibasları veya Irak, Şam, Mısır, Hicaz ve Anadolu'da yaşamış alimlerin iktibasları konusunda, az olmakla birlikte, önemli bilgilere sahibiz. *Kitābu't-Tevhīd* ile *Te'vīlātu'l-Kur'ān*'ın Batı Hanefî coğrafyasına, Hanefî-Maturidî âlimi Ebū'l-Yusr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ile Ebū'l-Mu'in en-Nesefî'nin (ö. 508/1114) öğrencisi 'Alā'uddīn es-Semerqandî'nin (ö. 539/1144) ya bizzat kendisi⁴⁸ ya da onun öğrencileri veya öğrencilerinin öğrencileri yoluyla intikal etmiş olması muhtemeldir. Türkistan coğrafyasında kaleme alınmış Hanefî-Maturidî geleneğe ait kelam, fıkıh, tefsir ve diğer alanlarda yazılmış edebiyatın intikali, aynı zamanda Türk toplumlarının Batı'ya göçü ile yakından ilgilidir. Türkistan'daki mirası beraberinde taşımak için alim ve alim olmayan pek çok kişi görev üstlenmiştir. Anadolu'nun dinî düşüncesini ele alanlar burayı hep sufilikle aynileştirmektedir. Hanefî-Maturidî miras sufilikten ibaret değildir. Fıkıh ve kelam mirasının Anadolu'ya nasıl taşındığı konusu, bazı istisnalar bir kenara bırakılırsa,⁴⁹ araştırmacıların dikkatini yeterince çekmiş değildir. Ancak ilk bakışta Türkistan'dan Bağdat, Şam, Hicaz, Mısır ve Anadolu'ya gelen ve *Kitābu't-Tevhīd*'den doğrudan veya dolaylı olarak başkaları üzerinden iktibasta bulunduğu intibahı veren alimlerin başında, tarihi sırayla, Necmuddīn Ebū Şucā' Menkūbers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nāşirî (ö. 652/1254), Ebū Muḥammed Celāluddīn 'Ömer b. Muḥammed el-Hügendî el-Habbāzî (ö. 691/1292), Ebū'l-Berekāt Aḥmed b. Maḥmūd en-Nesefî (ö. 710/1310) ve Kıvāmuddīn Emīr Kātib b. Ebī Emīr 'Ömer b. Emīr Gāzī el-Fārābī el-İtkānī el-Otrārī (ö.758/1357) olmak üzere dört Türk alim bulunmaktadır.

Ebū Şucā' et-Türkî, *en-Nūru'l-Lāmi' ve'l-Burhānu's-Şaṭi'* adlı eserinde, ismini zikretmese de İmām el-Māturidî'nin *Kitābu't-Tevhīd*'inin *mes'eletu'l-ece*l bölümünde, önce ecel ile ilgili el-Ka'bî'nin şu iddiasını aktarır:

Sizin bu söylediğinize (yani Allah'ın ecelleri önceden takdir ettiği) göre biri kendisine ait olmayan bir koyunu sahibinin izni olmadan öldürürse o zaman bu kimse o koyun o anda zaten öleceği için koyun sahibinin

⁴⁸ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü," 400; Hacı Mehmet Günay, "Semerkandî, Alâeddin," *DİA*, 36:470. Madelung ayrıca onun Anadolu'da da bir süre kalmış ve Konya'ya gelmiş olabileceği ihtimalinden söz etmektedir. Wilferd Madelung, "'Alā'-al-dīn Samarqandī," *Encyclopaedia Iranica*, 1:782.

⁴⁹ Bu konuda ilk ve önemli araştırmalardan birisi 'Alā-i Ahlāfî özelinde Mehmet Kalaycı tarafından yapılmıştır. Bu tür araştırmaların daha geniş ölçekte yapılmasına büyük ihtiyaç vardır. Bkz. Mehmet Kalaycı, "Buhara'dan Kastamonu'ya Uzanan Bir Mecmua: Maturidi-Hanefî Geleneğin Anadolu'ya Taşınma Sürecine Dair Bazı Tespitler," 295-306.

menfaatine uygun bir iş yapmış olur veya bir kimse bir başkasını öldürürse ona kısas gerekmez. Zira o onu öldürmeseydi zaten ölecekti.

Ebū Şucā' et-Türkī bu iddiaya, Ebū Manşūr el-Māturidī'nin şöyle cevap verdiğini nakleder:

Bu karıştırma ve tezvirdir. Zira katl ve kesilmeyle ölmenin eceliyle ölme olmadığı ve onun levh-i mahfuzda yazılan ölüm olmadığı bilinmektedir. Sırf Allah'ın ilmi ve hükmü değişti denmesin diye katl sebebiyle onun ruhunun çıkışının ölümüne sebebiyet verdiği kesindir. Ancak katil masum bir canı öldürmekten ve zabih de kendisine ait olmayan bir koyunu kesmekten nehyedilmiştir. İhtiyar ile yaptıkları bu iş sebebiyle sorumludurlar. Kulun kaza, kader ve hükmün önüne geçmesi mümkün değildir. Ancak kul bunu muhtar ve müessir olarak yapar, zorunlu ve mecbur olarak değil.⁵⁰

Bu durumda, Ebū Şucā' et-Türkī'nin *Kitābu't-Tevhīd*'den haberdar olduğu ve ondan yararlandığı ortaya çıkmaktadır. O, bu bilgileri Ebū'l-Mu'īn en-Nesefi'nin *Tebşīratu'l Edille*'sinden almış olamaz, çünkü verilen örnek ve ilgili eleştiriler bu eserin ecel bölümünde geçmemektedir.⁵¹

Celāluddīn el-Ḥabbāzī Türkistan'ın Ḥucend şehrinde eğitim gördükten sonra sırasıyla Harezm'e, Bağdat'a, Şam'a ve Mekke'ye gitmiş ve buralardaki medreselerde dersler vermiş büyük bir Hanefî fakihî ve Maturidî mütekellimidir.⁵² O, İmām el-Māturidî ve Ebū'l-Mu'īn en-Nesefi'nin fikirlerini Batı Hanefî kültür havzasına ilk taşıyanlardanandır. İmām el-Māturidî'nin eserlerinden haberdar olan⁵³ el-Ḥabbāzī, *Kitābu't-Tevhīd* ve *Tebşīratu'l Edille*'den sonra İmām el-Māturidî'nin görüşlerinin savunulduğu ve yorumlandığı Maturidî kelamının en önemli kaynaklarından birisi olan *el-Hādī fī 'İlmi'l-Kelām* adlı eserin de müellifidir. O, bazı görüşleri Ebū Manşūr el-Māturidî'nin görüşleri olarak zikretse de, alıntılarının çapraz sorgulaması yapıldığında bunların bir kısmının kaynağının *Kitābu't-Tevhīd* olduğu ve Ebū'l-Mu'īn en-Nesefi'nin *Tebşīratu'l Edille* adlı eserindeki *Kitābu't-Tevhīd*

⁵⁰ Ebū Şucā' et-Türkī, *en-Nūru'l-Lāmi' ve'l-Burhānu's-Sāṭi'*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, v.118a-b. Bu konuda el-Ka'bī ile el-Māturidî arasındaki tartışma hakkında geniş bilgi için bkz. el-Māturidî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 450-451. Ebū Şucā'ın adı geçen eseri tahkik edilerek yayınlanmıştır. Bkz. Ebū'l-Feḍā'il Necmu'l-Mille ve'd-Din Menkübers b. 'Abdillāh en-Nāşirī el-Ḥanefī, *en-Nūru'l-Lāmi' ve'l-Burhānu's-Sāṭi' fī Şerhi 'Akā'id-i Ehl-i Sunne ve'l-Cemā'a Şerhu'l-Akide'ti't-Taḥāviyye*, tah. Muḥammed Zeynū ve Muḥammed Ṭāriḳ al-Mağribiyye.

⁵¹ en-Nesefi, *Tebşīratu'l Edille*, 2: 276-278.

⁵² Mahmut Ridvanoğlu, "Ḥabbāzī," *DİA*, 14:342; el-Ḥabbāzī, *el-Hādī fī Ūsūli'd-Din*, haz. Adil Bebek, (*Ḥabbāzī Kelāmī Görüşleri ve el-Hādī Adlı Eseri* içinde, 5-360), 13-20.

⁵³ Örneğin Peygamberlerin ismeti konusunda el-Māturidî'nin *Te'vilātu'l-Kur'an*'ında zikrettiği görüşünü aktarır. Bkz. el-Ḥabbāzī, *el-Hādī fī Ūsūli'd-Din*, 220. Krş. el-Māturidî, *Te'vilātü'l-Kur'an*, haz. Hatice Boynukalın [Şenkardeşler], 7:514; el-Māturidî, *Te'vilātu'l-Kur'an*, tah. Ahmed Vanhoğlu, 1:224.

iktibasları ile birebir uyduğu görülür.⁵⁴ Dolayısıyla iktibaslar, elimizdeki Cambridge nüshasıyla da tam bir uyum içerisindedir. Hatta Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l Edillesi*'nde *Kitābu't-Tevhîd*'den yorumlanarak ve dönüştürülerek alınan kısımlar, el-Ḥabbâzî'nin *el-Hādî* eserinde aynen tekrarlanmıştır. Ancak alıntılarının tamamının en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l Edille*'si üzerinden olmadığı kesindir. Çünkü onun ne İmâm el-Mâtürîdî ne de *Kitābu't-Tevhîd*'in ismini vermeden naklettiği bazı cümleler, *Tebşîratu'l Edille*'dekinden farklıdır.⁵⁵ O halde el-Ḥabbâzî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'i görmediği veya eserini yazarken elinde olmadığı ve bu yüzden Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edillesi*'nden aktarmak zorunda kaldığı söylenebilir. Ebû'l-Mu'în en-Nesefî ve el-Ḥabbâzî'nin eserlerinde aktardıkları metin ise, *Kitābu't-Tevhîd*'dekinden ve el-Bâbertî'nin aşağıda verilecek olan alıntısından bazı yönleriyle farklıdır.⁵⁶ Bu farklılık, en-Nesefî ve el-İtkânî'ye dayanan iki ayrı *Kitābu't-Tevhîd* nüshasının dolaşımında olduğu sonucuna götürmektedir.

Kitābu't-Tevhîd'in Batı Hanefî kültür havzasına ulaştırılmasında önemli rol oynayan alimlerden birisinin de, hayatının sonlarında kısa süreli gelip Bağdat'ta kaldığı söylenen Ebû'l-Berekât Ḥâfîzuddîn en-Nesefî olduğunu düşünmekteyiz. O, 671/1273 yılında Moğol istilasına uğrayan Buhara'dan ayrılmış ve hayatının geriye kalan kısmını Kirman'da Kuṭbiyyetu's-Sultāniyye Medresesi'nde dersler vererek geçirmiştir. 710/1310 yılında Bağdat'a gelmiş, aynı yıl memleketine dönerken yolda vefat etmiştir.⁵⁷ Ebû'l-Berekât en-Nesefî, Bağdat'a gelmeden yazdığı anlaşılan *el-'Umde fî'l-'Akā'id*⁵⁸ ve bu metnin 698/1299 yılında tamamlanan şerhi *Şerḥu'l-'Umde fî 'Akîdeti Ehl-i Sunne ve'l-Cemā'a / el-İ'timâd fî'l-İ'tikâd*⁵⁹ adlı iki eserinden birincisinde

⁵⁴ Örneğin bkz. el-Ḥabbâzî, *el-Hādî fî Uşûli'd-Dîn*, 79. Krş. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:258; el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 72.

⁵⁵ Örneğin bkz. el-Ḥabbâzî, *el-Hādî fî Uşûli'd-Dîn*, 258-259. Krş. el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 581.

⁵⁶ Bkz. el-Ḥabbâzî, *el-Hādî fî Uşûli'd-Dîn*, 258-259. Krş. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 2:394-395.

⁵⁷ Murteza Bedir, "en-Nesefî, Ebû'l-Berekât," *DİA*, 32:567.

⁵⁸ Temel Yeşilyurt, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri-Bir Kelâmçı Olarak en-Nesefî*, Malatya 2000. *el-'Umde*, Temel Yeşilyurt tarafından tahkik edilmiş ve Türkçe çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır. Bkz. Ebû'l-Berekât Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *el-Umde fîl-Akâid / (İslâm İnancının Ana Umdeleri ["el-Umde" Tercümesi])*, tah. Temel Yeşilyurt.

⁵⁹ Bu şerh bir yüksek lisans tezi olarak analiz edilmiş ve tahkik edilmiş metin ekinde verilmiştir. Bkz. Muhammed Yazıcı, "Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve el-İ'timâd fî'l-İ'tikâd Adlı Eseri," (yüksek lisans tezi). Eserin bir başka tahkiki daha yapılmıştır. Bkz. Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Şerḥu'l-'Umde fî 'Akîdeti Ehl-i Sunne ve'l-Cemā'a / el-İ'timâd fî'l-İ'tikâd*, tah. 'Abdullâh Muhammed 'Abdullâh İsmâ'îl.

eserin adını vermeksizin eş-Şeyh Ebû Manşûr el-Mâturîdî'ye,⁶⁰ ikincisinde ise İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'ine doğrudan "eş-Şeyh Ebû Manşûr el-Mâturîdî *fi't-Tevhîd*"de dedi ki/zikretti ki" şeklinde veya eserin adını vermeksizin eş-Şeyh Ebû Manşûr el-Mâturîdî'ye atıflar bulunmaktadır.⁶¹

Kitābu't-Tevhîd'in Batı Hanefî kültür havzasına ulaştırılmasında bu coğrafyaya gelip dersler veren Kıvāmuddīn el-İtkānī'nin önemli bir görev üstlenmiş olduğu görülmektedir. Kendisinin Hanefî-Maturidî geleneğe mensup alimler silsilesinde ve icazetnamelerinde yer alan önemli bir fakih olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte *Kitābu't-Tevhîd*'in bize ulaşan Cambridge nüshasının yazı biçimi, Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunan *Te'vîlâtul-Kur'ân* ve *Şerhu Te'vîlâtul-Kur'ân* yazmaları veya Türkistan'dan Osmanlıya intikal eden diğer önemli eserlerin ya da Türkistan'dan gelen alimlerin müellif nüshaları ve istinsah ettikleri eserlerin yazı biçimleri (hat) karşılaştırıldığında, onun yazı biçiminin Türkistan'dan gelen alimlerin müellif nüshaları veya istinsah ettiği nüshaların yazım biçimi ile uyuşmadığı açıktır. Ancak *Tebşîratul-Edille*'deki alıntılar ile elimizdeki metin arasındaki uyuma bakılırsa, *Kitābu't-Tevhîd*'in Cambridge nüshasının Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin elindeki nüshadan veya ondan kopyalanan bir nüshadan alındığını ve *Kitābu't-Tevhîd*'in 14. asrın ortalarında Hicaz, Anadolu, Bağdad, Şam ve Kahire'de biri Ebû'l-Mu'in en-Nesefî Nüshası ve diğeri de el-İtkānî Nüshası olmak üzere iki ayrı nüshanın dolaşımında olduğunu söyleyebiliriz.

4.1. *Kitābu't-Tevhîd*'in Mekke'ye İntikal Eden Ebû'l-Mu'in en-Nesefî Nüshası

Bosna-Hersek'in Akhisar kasabasında doğan Osmanlı alimi Hasan Kâfi el-Akhişârî, *Ravdatul-Cennât fi Uşûlil-İ'tikâdât* adlı eserinin başında, Mekke'de bulunduğu sırada, İmâm Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin Ehl-i Sünnet ve'l-

⁶⁰ Bkz. Allah kelamının işilmeyen bir şey olduğu konusunda "eş-Şeyh Ebû Manşûr al-Mâturîdî - rahimehullâh dedi ki:" (en-Nesefî, *el-'Umde fi'l-Akâ'id*, 17); Ru'yetullâh ile ilgili tercih olunan "eş-Şeyh Ebû Manşûr el-Mâturîdî - rahimehullâh - dediğidir." Bkz. en-Nesefî, *el-'Umde fi'l-Akâ'id*, 25.

⁶¹ Bu eserde üç ayrı yerde atıf yapılmıştır. Birinci ve ikinci atıfta *Kitābu't-Tevhîd* metninden mülhem bir cümledir. "Şeyh - rahimehullâh- *fi't-Tevhîd*"de dedi ki:" (Bkz. Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd Adlı Eseri*, tah. Muhammed Yazıcı, 161, 196. Krş. Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-'Umde fi 'Akîdeti Ehl-i Sunne ve'l-Cemâ'a / el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*, tah. 'Abdullâh Muḥammed 'Abdullâh İsmâ'îl, 355, 406. Üçüncüsü ise, *Kitābu't-Tevhîd*'den doğrudan uzun bir alıntıdır. el-Bâbertî'nin daha sonra vereceğimiz alıntısı ile aynıdır. Ancak daha uzundur. Bu alıntı, elimizde tahkik edilmiş metinden ve Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tebşîra*'sındaki alıntıdan farklılıklar içermektedir. Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin metnin el-Bâbertî'ye kaynaklık etmiş olabileceği de ihtimaller arasındadır. Daha sonra bu konu tartışılacaktır. Bkz. Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd Adlı Eseri*, tah. Muhammed Yazıcı, 209-210. Krş. Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-'Umde fi 'Akîdeti Ehl-i Sunne ve'l-Cemâ'a / el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*, tah. 'Abdullâh Muḥammed 'Abdullâh İsmâ'îl, 423-424.

Cemaat'e uygun olarak yazdığı *Kitābu't-Tevhîd*'inin 500/1106-1107 tarihinde eski bir yazı biçimiyle (bi-ḥaṭṭin 'atîkin) istinsah edilmiş bir nüshasını bulduğunu, ancak kendisinin Ehl-i Sünnet yolunu takip ederek halkın anlayabilmesi için, daha açık ve özet bir şekilde *Ravḍatu'l-Cennât fî Uşûli'l-İ'tikâdât* adıyla bilinecek olan kitabını kaleme almak istediğini kaydeder.⁶² Bu bilgiler, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı *Kitābu't-Tevhîd* nüshasından daha önce istinsah edilmiş başka bir nüshanın varlığını açıkça göstermektedir. el-Akḥîşârî'nin gördüğü nüshanın Ebû'l-Muîn en-Nesefî hayatta iken kopyalanmış olması ihtimalinden hareketle, bu nüshaya Ebû'l-Muîn en-Nesefî nüshası veya Mekke nüshası adını vermeyi uygun gördük. 500/1106-07 şeklindeki istinsah tarihi doğru ise, Selçuklu (1040-1157) sultanı Muhammed Tapar'ın görevde olduğu yıllarda yazılmış olmalıdır. Bu sebeple Mekke nüshası, Osmanlı döneminde istinsah edilmiş olamaz.

Fethullâh Huleyf'ten sonra eseri ikinci kez tahkik eden Bekir Topaloğlu, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı *Kitābu't-Tevhîd* maddesinde, Cambridge'de bulunan nüshanın varaklarının kenarında düşülen "beleğa/ketebe" kaydı, kelimelerin farklı okunuşu, "nüsha" kelimesinin "خ" harfiyle kullanılması ve metnin tashih edildiğini gösteren "صح" işaretinin bulunmasından hareketle, bu nüshanın mukabele gördüğü sonucuna varmış ve "ilk altmış dört yaprağının kenarında yer yer göze çarpan şerh niteliğindeki açıklamalar"dan hareketle de bu nüshanın aslının "*Te'vîlât* şârihi Ebû'l-Muîn en-Nesefî veya Alâeddin es-Semerkindî'ye ait olabileceği"ne işaret etmiştir.⁶³ Ancak bize ulaşan nüsha ile mukabele edilen nüshanın el-Akḥîşârî'nin Mekke'de gördüğü nüsha olabileceği konusu üzerinde durmayan Topaloğlu, bu nüshanın başka bir sahih nüsha ile veya müellif nüshası ile de mukabele edilmiş olabileceği dışında, bu nüshanın aslının "*Te'vîlât* şârihi Ebû'l-Muîn en-Nesefî veya Alâeddin es-Semerkindî'ye ait olabileceği" fikrini destekleyen bir delil sunmamıştır.⁶⁴

Yazmanın ilk 64 varakına düşülen haşiyeler incelendiğinde, Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edille*'sinin haşiye yazarın elinde olduğu ve ondan yararlandığı konusunda önemli kanıtlar bulunduğu görülecektir. *Kitābu't-Tevhîd*'de varak 37a'dan başlayan *mes'ele*tü'r-ru'ye kısmında "İyilik yapanlar

⁶² el-Akḥîşârî, *Ravḍatu'l-Cennât*, ed. Edward Badeen, 32. Badeen, ilgili yerde bu açıklamanın eserin diğer nüshalarında olmayıp sadece Berlin yazmasında (Staatsbibliothek, no. 1841, vr. 91a) geçtiğini söylemektedir.

⁶³ Bekir Topaloğlu, "Kitābü't-Tevhîd," *DİA*, 26:118.

⁶⁴ el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 46m.

için iyilik ve daha fazlası vardır.”⁶⁵ ayetini delil olarak zikrettikten sonra şunu ilave etmektedir: “Nebî’nin- Aleyhisselam- 21 ashabı, bu ayetten murat edilenin “Allah’ı görmek” olduğu görüşünü benimsemiştir.”⁶⁶ Haşiyede en-Nesefî’ye nispet edilen bu bilgilerin, *Tebşıratu’l-Edille*’de aynen yer aldığı görülmektedir. en-Nesefî, *Tebşıratu’l-Edille*’de Allah’ın görülmesi ile ilgili *Kitābu’t-Tevhîd*’de geçen görüşleri,⁶⁷ *Te’vîlātu’l-Kur’ân*’da⁶⁸ ilgili ayetin tevillerinden de yararlanarak maddeler halinde açıklamaya çalışmıştır.⁶⁹ *Kitābu’t-Tevhîd*’in haşiyesinde geçen bu bilgiler, Ebū’l-Mu’în en-Nesefî’nin öğrencisi Burhānuddin ‘Alî b. Ḥasen b. Muḥammed Ebū’l-Ḥasen el-Belhî’nin (ö. 548/1153) öğrencisi İbrāhîm b. Aḥmed’in oğlu eş-Şeybānî’nin (ö. 629/1231) eseri *Şerḥu’l-‘Akîdeti’t-Taḥāviyye*’de de geçmektedir.⁷⁰ İsmâ’il b. İbrāhîm b. Aḥmed eş-Şeybānî’nin ve Ebū’l-Mu’în en-Nesefî’nin rüyetullah konusundaki metinleri karşılaştırıldığında, isim vermese de eş-Şeybānî’nin kaynağının Ebū’l-Mu’în en-Nesefî olduğu anlaşılmaktadır. Sadece en-Nesefî’nin 21 sahabenin rüyet hadisinde ittifak ettiğine dair Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. ‘Alî et-Tirmizî el-Ḥakîm’in eserinden aktarılan rivayeti, el-Ḥakîm’in ismini atarak “rivayet edilmiştir ki” kalıbında aynen kullanmıştır.⁷¹ Diğer yandan en-Nesefî’nin “Ey Rabbim! Bana kendini göster, sana bakayım.”⁷² ayeti ile ilgili *Te’vîlât*’tan⁷³ yararlanarak maddeleştirdiği yorumları, kaynağının ismini belirtmeksizin bazı tasarruflarda bulunarak işlemiştir.⁷⁴ Zaten eş-Şeybānî, bu bilgileri *Te’vîlât*’tan alsaydı da durum değişmeyecekti.

Yukarıda ismi gündeme gelen en-Nesefî’nin öğrencisi Ebū’l-Ḥasen el-Belhî, *Kitābu’t-Tevhîd*’in Mekke’ye intikalinde aracılık etmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmak gerekir. Eğer İbn ‘Asâkir’in (m. 571/1176) verdiği bilgiler doğruysa, Ebū’l-Ḥasen el-Belhî, Horasan’dan 519/1125-26 yılında Dimaşk’a gelip Şâdiriyye Medresesi’nde hocalık yapmış, ‘Alî b. Mekkî el-

⁶⁵ 10/Yûnus:26.

⁶⁶ el-Mâturidî, *Kitābu’t-Tevhîd*, Cambridge Kütüphanesi, (Add), v.37b. (Haşiye)

⁶⁷ el-Mâturidî, *Kitābu’t-Tevhîd*, Cambridge Kütüphanesi, v.37b.

⁶⁸ el-Mâturidî, *Te’vîlātu’l-Kur’ân*, 6:46-47, 6:58-59.

⁶⁹ Krş. en-Nesefî, *Tebşıratu’l-Edille*, 1:514-516, 524-525.

⁷⁰ Şerafuddîn Ebū’l-Faḍl İsmâ’il b. İbrāhîm eş-Şeybānî, *Şerḥu’l-‘Akîdeti’t-Taḥāviyye*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no. 847/2, v.24b. el-Ḳādî İsmâ’il b. İbrāhîm b. ‘Alî eş-Şeybānî, *Şerḥu’l-‘Akîdeti’t-Taḥāviyye*, tah. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî, 19. Yazmasındaki iktibastan beni haberdar ettiği için İhsan Timûr’e teşekkür ediyorum.

⁷¹ Şerafuddîn eş-Şeybānî, *Şerḥu’l-‘Akîdeti’t-Taḥāviyye*, v.24b. Krş. en-Nesefî, *Tebşıratu’l-Edille*, 1:524-525.

⁷² el-A’râf, 7/143.

⁷³ el-Mâturidî, *Te’vîlātu’l-Kur’ân*, 6:46-47, 58-59.

⁷⁴ Şerafuddîn eş-Şeybānî, *Şerḥu’l-‘Akîdeti’t-Taḥāviyye*, v.23b-24a. Krş. en-Nesefî, *Tebşıratu’l-Edille*, 1:514-516.

Kāsānî ile arası açılınca Mekke'ye gidip Mescid-i Haram'da Hanefîlerin imamı olmuş, el-Kāsānî pişmanlık duyup arkadaşlarından, geri dönmesi durumunda tekrar medreseyi kendisine teslim edeceğini haber vermelerini istemiştir. Ayrıca Mekke'ye gittiğinde Şam'daki kitaplarını İbn 'Asâkir'e bıraktığı ve bu kitaplarını İbn 'Asâkir'in 521/1127 yılında Mekke'ye ulaştırdığı kaydedilir. Daha sonra Ebû'l-Hasen el-Belhî dönmeye ikna edilmiş ve 522/1128 yılında önce Bağdat'a, ardından Dimaşk'a dönmüş ve tekrar medresenin başına geçmiştir. İlmî faaliyetlerine burada devam etmiştir. Belhiyye Medresesi'nin de kurucusu olan Ebû'l-Hasen el-Belhî'nin Belh'te kalan kitapları da bu dönemde kendisine gönderilmiştir. O, Dimaşk'ta kendi imla meclisi kurmuş ve çok sayıda kişi bu mecliste kendisinden eğitim almış önemli bir fakihdir.⁷⁵ Bu durumda hocası Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Kitābu't-Tevhîd* nüshasını Bağdat'a, Şam'a ve oradan Mekke'ye götüren ilk kişi olma ihtimali güçlenmektedir. Ebû'l-Hasen el-Belhî, Hanefî-Maturidî kültürün kaynaklarının çok erken dönemlerde bölgeye taşıyan ve çoğaltan birisi olması dolayısıyla, onun üzerinde daha derinlikli çalışmalara ihtiyaç vardır.

Haşiyede Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'den metnin anlaşılmasına yönelik bir açıklama, elimizdeki yazmanın onun elindeki *Kitābu't-Tevhîd* nüshası olduğu veya ondan kopyalandığı sonucuna götürmektedir. Çünkü haşiyeyi yazan kişi, metinde "Taklid, bir başkasının (benzerinin) zıddına isabeti dolayısıyla sahibini mazur kılan bir gerekçe değildir." şeklinde zikredilen el-Mâturidî'nin görüşüne birinci varakın (1b) kenarına şöyle bir not düşmüştür:

Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, "لاصابة مثله ضده .. (kendi gibi birisinin tam aksi bir görüşe ulaşması sebebiyle)" ifadesindeki "ضده" kelimesini merfu okudu. Yani bu durumda, mecazi olarak, bu ifade, "mezhebe muhalif birisinin" veya "mezhebe karşı çıkan birisinin benzer bir görüşe ulaşması sebebiyle" şeklinde anlaşılır.⁷⁶

Burada zikredilen yorum, *Tebşîratu'l-Edille*'de tespit edilemediğine göre, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin bu görüşü *Kitābu't-Tevhîd*'i ondan okuyanların bu sırada aldığı notlara dayandırılabilir. Öyle olduğu takdirde bu notlar, muhtemelen, öğrencilerinden 'Alâ'uddîn es-Semerqandî veya bir başkasına aittir. Daha sonra bu nüshadan yapılan istinsahlarda veya asıl nüsha ile

⁷⁵ Ebû'l-Kâsım 'Alî b. Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, tah. 'Amr b. Ğarâme al-'Amrî, XXXXI, 340-341. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed 'Abdulkâdir b. Muhammed b. Naşrillâh el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Muđiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:359; Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, 15:85; Taqiyyuddîn 'Abdulkâdir el-Ğazzî el-Mısrî et-Temîmî, *et-Tabakātu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, tah. 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 1:199; İhsan Timür, *Hanefî-Mâturidî Geleneğinin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahaviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*, 216-217.

⁷⁶ el-Mâturidî, *Kitābu't-Tevhîd*, Cambridge Kütüphanesi, v.1b. (Haşiye)

mukabelede düşülen bu kenar notlar, diğer kopyalamalarda aynen aktarılmış olabilir. ed-Demenhūrī, kenarlardaki ilgili nakillerden hareketle, nakillere kaynaklık eden yazmanın Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī'den okunan bir nüsha olmasını muhtemel görmektedir:

Kitābu't-Tevhīd'in yazmasında (haşiyede) aktarılan bu açıklamalar, bu metnin Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī'ye okunmuş bir metin olma ihtimalini artırmaktadır.⁷⁷

ed-Demenhūrī'nin yazmanın tarihlendirilmesi ile ilgili olarak geç döneme ait olduğu şeklindeki kanaati dikkate alındığında, onun yukarıdaki ifadeyle, en-Nesefī'den okunan bir nüshadan veya onun nüshasıyla karşılaştırılan bir nüshadan istinsah edilmiş olabileceğini kastetmiş olabilir. Zaten eseri tahkik eden araştırmacılar, -Fethullāh Huleyf, Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi ve Ahmed Sa'd ed-Demenhūrī -, mevcut yazmanın eski bir nüsha olmayıp 12/18. asırda dolaşımda olan muahhar bir nüsha olduğunda hemfikirdir.⁷⁸ ed-Demenhūrī, müstensih tarafından metnin kenarına düşülen kayıt, tashih, haşiye ve açıklamalardan hareketle, başka bir nüsha için kullanılan "خ" rümuzunun birisinden okunarak mukabele edilmiş bir nüshadan kopyalandığı ve düzeltmeler için kullanılan "ص" rümuzunun ise, bir başka yazma ile mukarane edildiği sonucuna varmıştır.⁷⁹ Bu durum eserin hem mukabele edilmiş hem de mukarane edilmiş nüshaların varlığına işaret etmektedir.

Bize ulaşan nüshanın Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī'nin elindeki nüshadan istinsah edilmiş olabileceğini gösteren en önemli dahili kanıtlardan birisi, *Tebşiratu'l-Edille*'de *Kitābu't-Tevhīd*'den doğrudan yapılan alıntılarının, bazı tasarruflar hariç, bize ulaşan nüsha ile uyuşmasıdır. Aşağıdaki tabloda yan yana vereceğimiz üç örnek, konunun daha iyi anlaşılması için yeterli olacaktır:

Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī, <i>Tebşiratu'l-Edille</i>	Ebū Maşūr el-Māturidī, <i>Kitābu't-Tevhīd</i>
٦٦ أ / س) ثم نقول / ان سائلا لو سئلنا / عن الله تعالى فقال ما هو قيل له سؤالك (٥١ ب / ص) هذا محتمل ان عتبت بقولك ما هو ؟ ما اسمه على ما قال فرعون: وما رب العالمين وقال الله عز وجل وما تلك	وقول الرجل قد يكتي به عن اسمه، كقول فرعون: وما رب العالمين؟ قال: رب السموات والأرض الآية، وقول الله لموسى: هو وما تلك بيمنتك يا موسى، قال: هي عصاي، الآية. فجواب [٥٢ و] / الأول أن

⁷⁷ el-Māturidī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhūrī, 150.

⁷⁸ Tahkik çalışmalarının mukaddimelerine bkz. el-Māturidī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Huleyf, 57m; el-Māturidī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 46m; el-Māturidī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhūrī, 148.

⁷⁹ el-Māturidī, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhūrī, 149.

بيمينك اي ما اسمها حتى قال موسى عليه السلام هي عصاىي فجوابك انه الله الرحمن الرحيم الرب الخالق البارى العالم. ، وان عنيت بقولك ما هو ؟ ما صفتة فجوابك انه سميع بصير. وان عنيت (٦٣ب/د) بقولك / ما هو ؟ ما مائنته فجوابك انه متعال عن المثال والجنس. وان عنيت به ما فعله ؟ فجوابك أنه تعالى خلق المخلوقات ووضع كل شيء موضعه. وان عنيت بقولك ما هو ؟ اي ممن هو فجوابك انه يتعالى عن ان يكون من شيء بل هو مكون الاشياء. 80	يقال : رب خالق بارئ عليم. وقد يكون ما هو: ما صفتة ؟ فجوابه: سميع بصير. و ما هو : أى [سؤال] عما يعرف له مائية في الخلق ، فهو يتعالى عن المثال ، و ما هو يحتمل: ما فعله؛ فجوابه: خلق الخلق ووضع كل شئ موضعه ، وذلك حكمته . وقد يحتمل ما هو: فهو يتعالى عن أن يكون من شئ، بل أي ممن هو ؟ هو مكون الأشياء . ولا قوة إلا بالله. 81
وحكى الشيخ / أبو منصور الماتريدي رحمه الله عن أبي - حنيفة رضي الله . أنه قال : نسأل المعتزلة فنقول : هل علم الله ما يكون أبدا على ما يكون ؟ فإن قالوا: لا ، كفروا ، لأنهم جهلوا ربهم وإن قالوا: نعم قيل لهم: شاء أن ينفذ علمه كما علم أو لا ؟ فإن قالوا: لا ، قالوا بأن الله تعالى شاء أن يكون . جاهلا ، ومن شاء ذلك فليس بحكيم وإن قالوا: نعم ، أقروا بأنه شاء أن يكون كل شئ . كما علم أن يكون ، وهذا الذي أردناه ... فهذا هو المحكي عن / أبي حنيفة رحمه الله، 82	وقال أبو حنيفة رحمه الله بيننا وبين القدرية أن نسألهم هل علم الله ما يكون أبدا . الكلام في حرفين على ما يكون ؟ كفروا ، لأنهم جهلوا ربهم فإن قالوا: لا ، وإن قالوا: نعم ، قيل: شاء أن ينفذ علمه كما علم أو لا ؟ فإن قالوا: لا ، قالوا بأن الله شاء أن يكون جاهلا ، ومن شاء ذلك فليس بحكيم وإن قالوا: نعم ، أقروا بأنه شاء أن يكون كل فهذا الذي تقرر عندي من . شيء كما علم أن يكون المحكي عن أبي حنيفة رحمه الله ، لا أنى ذكرته بلفظه ولا قوة إلا بالله 83
ثم المعارضة عند التحصيل تناقض لأنه قال إذ قلتم شيء لا كالأشياء لم لا قلتم جسم لا كالأجسام فإذا قلنا جسم يصير قولنا شيء لا كالأشياء هو شيء لا كبعض الأشياء إذ الجسم أحد قسي الأشياء وفي ذلك بطلان القول بجسم لا كالأجسام ولا قوة إلا بالله	ثم المعارضة عند التحصيل يتناقض ، لأنه قال : إذ قلتم : وشئ لا كالأشياء ، لم لا قلتم: (جسم لا كالأجسام ؟ فإذا قلنا : « جسم » ، يصير قولنا: « شئ لا كالأشياء » [هو] و شئ لا كبعض الأشياء: إذ الجسم أحد قسي

⁸⁰ en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:212, satır: 7-15.

⁸¹ el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Huleyf, 107, satır: 1-11; el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 166, satır: 4-10; el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhürî, 350, satır: 1-13; 351, satır:1.

⁸² en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 2:299, satır: 6-14.

⁸³ el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Huleyf, 303, satır: 15-19, 304, satır: 1-2; el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 483, satır: 2-7; el-Mâtürîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhürî, 705, satır: 7-14; 706, satır: 1.

قال أبو منصور رحمه الله ثم معنى قولنا شيء لا كالأشياء هو إسقاط مائية الأشياء وهي نوعان عين وهو جسم وصفة وهي عرض 84	الأشياء، وفي ذلك بطلان القول بجسم لا كالاجسام. ولا قوة إلا بالله قال أبو منصور رحمه الله: ثم معنى قولنا: شيء لا كالأشياء، هو إسقاط مائية الأشياء، وهي نوعان: عين وهي عرض 85 وهو جسم وصفة
---	---

Tablo 2. *Kitābu't-Tevhîd* ve *Tebşîratu'l-Edille* Mukayyesesi

Yukarıda zikredilen örnekler, Cambridge nüshasının Mekke nüshasından Ebû'l-Mu'în en-Nesefî ve el-İtkânî'den çok sonra istinsah edilmiş olabileceğini göstermektedir. Diğer yandan *Risâle 'Alâ'iyye'*de *Kitābu't-Tevhîd*'den aktarılan metin ile Cambridge nüshası arasındaki farklılıklar, bizi ulaşan nüshanın “el-İtkânî Nüshası”ndan çoğaltılmış olamayacağı sonucuna götürmektedir.

Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edille*'de *Kitābu't-Tevhîd*'den yaptığı alıntıların Cambridge nüshasıyla uyumlu olması, elimizdeki nadir nüshanın yazı biçiminin 16. ve 17. asırlara ait gözükmesi⁸⁶ ve temellük kayıtlarından yazmaya Mekke civarında bulunan Şerâ'da sahip olunması, bu nüshanın 16. ve 17. yüzyılların başında Mekke'de bulunan nüshadan kopyalandığını düşündürmektedir. Ancak müstensih isminin ve istinsah tarihinin bulunmayışı, yazmanın Mekke nüshasından kimin tarafından ve ne zaman kopyalandığını aydınlatabilmemizi engellemektedir.

Cambridge nüshasının müstensihinin kimliği konusunda ilk akla gelen Hanefî-Maturidî alim, hat sanatıyla da ilgilendiği bilinen ve yazmayı gören el-Akhişârî'dir. Ancak o, eserinde bu nüshadan kendisine bir kopya alıp almadığı konusunda bir şey söylemez ve *Kitābu't-Tevhîd*'i ağır bulması sebebiyle *Ravdatu'l-Cennât fi Uşûli'l-İ'tikâdât* adlı eserini yazdığını ifade eder. Onun *Ravdatu'l-Cennât* ve diğer kelimî eserlerinde İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd* ve *Te'vîlât*'ından hangi konularda ve ne şekilde alıntı yaptığını tespit edebiliyoruz.

el-Akhişârî'nin *Ravdatu'l-Cennât* adlı eserinde “küdre'tu'l-fi'l, isti'tâ'a ve kesb” meselesini ele alırken doğrudan alıntı yapmasa da, İmâm el-Mâturîdî'nin *Kitābu't-Tevhîd*'ini gördüğü ve okuduğu anlaşılmaktadır. Çünkü

⁸⁴ en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:185, satır: 1-6.

⁸⁵ el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Huleyf, 40, satır: 13-19; el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 65, satır: 1-10; el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. ed-Demenhûrî, 235, satır: 7-14; 706, satır: 1.

⁸⁶ Tahkik çalışmalarının mukaddimelerine bkz. el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Huleyf, 57m; el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 46m; el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. ed-Demenhûrî, 148.

bu eserde konuyla ilgili ileri sürülen görüşleri savunmakla kalmamakta, *ef'alu'l-ibād, istiṭā'a, istiṭā'atu'z-zāhira ve'l-bāṭına, ihtiyār, irāde, şihḥatu'l-esbāb ve'l-ālāt* gibi ortak kavram ve terimlerle, ve aynı yöntemle açıklamaya çalışmaktadır.⁸⁷ O, *Ravḍatu'l-Cennāt* adlı eserinde, imanın hakikati meselesinde de, İmām el-Māturîdî gibi, "İmanın kalb ile tasdik olduğunu, ikrarın ahkâmın icrasında gerektiğini" savunmaktadır.⁸⁸ el-Akḥîşârî, iman ve İslam'ın aynı anlamda olduğu, iman-amel ayrımı, imanın artıp eksilmemesi, imanın istisna kabul etmemesi, İslam ve imanın aynı olması gibi konularda İmām el-Māturîdî ile aynı görüştedir. Ancak imanın amelin şartı olduğu, imanın amellerle artıp eksilmediği, iman ve İslam arasında fark olmadığı, her müminin müslüman her müslümanın mümin oluşu konularında *Te'vilātu'l-Kur'ân*'dan etkilenmiş görünmektedir.⁸⁹ Ayrıca insanlar yaratılmadan evvel Allah'ın onlardan misak alması ve insanın ilk maddesi ile ilgili hadislerin, rivayetinin, tevilinin yasaklanması konusundaki görüşünü aynen aktarmıştır.⁹⁰

Siyasî konulara gelince, el-Akḥîşârî'nin *Uşûlu'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* adlı eserinde önceki Osmanlı padişahlarını *pâdişâh-ı zillu'llâh, şehinşâh-ı âlem* ve *mulûk-i rikâb-i umem* ve benzeri unvanlar ve lakaplarla⁹¹ övmesine bakılırsa, İmām el-Māturîdî'nin halife ve sultanları bu şekilde methedenlerle ilgili eleştirilerinden habersiz olduğu söylenebilir. Muhtemelen onun siyasî görüşlerinin *Kitābu't-Tevhîd*'de imamet veya hilafet kısmının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. O, bu konuda Kâdî el-Beyḍâvî'nin *Envâru't-Tenzîlî* ve ez-Zemaḥşerî'nin *Rebî'u'l-Ebrâr*'ı ile Hanefî-Maturîdî olmayan alimlerin kitaplarından yararlanmıştı.⁹²

Cambridge Kütüphanesi'nde kayıtlı *Kitābu't-Tevhîd* nüshasının müstensihinin el-Akḥîşârî'nin olup olmayacağına gelince, *Kitābu't-Tevhîd*'in yazı biçimi ile onun *Nûru'l-Yakîn fî Uşûli'd-Dîn* adlı eserin Saraybosna Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde (Institute of Oriental Studies) Kütüphanesi'nde

⁸⁷ el-Akḥîşârî, *Ravḍatu'l-Cennāt*, ed. Edward Badeen, 59. Krş. el-Māturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 410 vd.

⁸⁸ el-Akḥîşârî, *Ravḍatu'l-Cennāt*, ed. Edward Badeen, 35-36. Ayrıca bkz. Hasan Kâfi el-Akḥîşârî, *Nûru'l-Yakîn fî Uşûli'd-Dîn*, Tah. Zuhdî 'Abdulfiteş, 194. Krş. el-Māturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 532, 601-602, 604, 606-607, 634, 663.

⁸⁹ el-Akḥîşârî, *Ravḍatu'l-Cennāt*, ed. Edward Badeen, 36-39. Ayrıca bkz. el-Akḥîşârî, *Nûru'l-Yakîn fî Uşûli'd-Dîn*, 195. Krş. el-Māturîdî, *Te'vilātu'l-Kur'ân*, 7:313, 373, 375.

⁹⁰ el-Akḥîşârî, *Nûru'l-Yakîn fî Uşûli'd-Dîn*, 163. Krş. el-Māturîdî, *Te'vilātu'l-Kur'ân*, haz. Boynukalın, 6:102.

⁹¹ Mustafa Sarıbiyık, "Hasan Kâfi Akhisârî'nin "Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik," (yüksek lisans tezi), 1, 6.

⁹² Sarıbiyık, "Hasan Kâfi Akhisârî'nin "Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik," 6.

4570 numarada kayıtlı bulunan müellif nüshasının yazı biçiminin (hatı) veya Osmanlı kütüphanelerinde 16. ve 17. asırlardan yazılmış veya kopyalanmış bazı eserlerin yazı biçiminin uzmanlar tarafından karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.⁹³ Elimizdeki *Kitābu't-Tevhīd* nüshasının yazımı, biraz aceleye gelmiş görünmektedir. el-Akhişārî'nin Hac vazifesini ifa için 999/1591 yılında Hicaz'a gittiği ve 1000/1592 yılında İstanbul üzerinden memleketine döndüğü bilinmektedir. Bu kısa süre içerisinde böyle önemli bir eseri görünce, ya kendisi istinsah etmiş veya bir başkasından istinsah etmesini istemiş olabileceği düşünülebilir.⁹⁴

el-Akhişārî'nin muhtemelen 999/1591 yılında Mekke'de gördüğü 500/1106-07 tarihli eski hatlı "*Kitābu't-Tevhīd* Nüshası"nın Mekke'ye kim tarafından götürüldüğü, hangi kütüphanede korunduğu ve akibetinin ne olduğu aydınlatılması gereken bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. *Kitābu't-Tevhīd*'in Hicaz'a ilk defa Mekke ve Medine'de kadılık yapan⁹⁵ Haneffî-Maturidî Türk alimler veya bu geleneğe mensup Memlûk sultanları tarafından götürüldüğü ya da bağışlandığı kanaatindeyiz.

Mekke ve Medine'nin önce Memlûk Devleti, daha sonra Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girişi ile birlikte, buralara atanan Haneffî kadılar, onların inşa ettirdikleri kütüphaneler ve bağışladıkları kitaplar konusunda daha kapsamlı ve derinlikli araştırmalara ihtiyaç vardır. Mekke ve Medine'de medreselerin yanında veya Ribatlarda⁹⁶ veya bunlardan bağımsız

⁹³ İlk varakların resimleri, ilgili kitabın tahkikinde kullanılan nüshalar tanıtılırken verilmiştir. Krş. el-Akhişārî, *Nûru'l-Yağîn fî Uşûli'd-Dîn*, 85-87. Hasan Kâfi el-Akhişārî'nin *Nizāmu'l-'Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* adlı eseri üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Jan Just Witkam, makalenin sonunda müellif nüshasının resimlerini eklemiştir. Bu hat biçimi ile de karşılaştırılabilir. Bkz. Jan Just Witkam, "Hasan Kâfi al-Akhişārî and his Nizām al-'Ulama' ilâ Kātam al-Anbiyâ," 85-102.

⁹⁴ Ona ait bu eserin yazmasının ilk sayfasının fotoğrafı için bkz. Muhammed Aruçi, "Hasan Kâfi Akhişārî," *DİA*, 16:327.

⁹⁵ Memlûklü ve Osmanlı döneminde Mekke ve Medine'de kadılık yapanlarla ilgili son dönemlerde önemli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bkz. 'Abdullaṭîf b. 'Abdullāh Duheys, "Neş'etu'l-Mektebeti'l-İslâmiyye ve Tatavvuruḥâ hattâ Evâḥiri'l-'Aşri'l-'Abbâsi," 489-496; 'Abdullaṭîf b. 'Abdullāh Duheys, *el-Mektebetu'l-Ḥaṣṣa fî Mekketi'l-Mukerreme*; Ahmet Yaşar Koçak, "Mekke-i Mukerreme Şahis Kütüphaneleri," 8:267-283; 'Abdullāh b. Muḥammed Zāhim, *Kitābu Qudātu'l-Medineti'l-Munevvere*; 'Abdumelik b. Duheys, *el-Qadā' fî Mekketi'l-Mukerreme Qadimen ve Hadîşen, en-Nedvetu'l-'İlmiyye el-Kubrâ*; 'Abdullāh b. 'Abdurrahmān b. 'Abdurrahîm el-Mu'allimî, *Qudātu Mekketi'l-Mukerreme mine'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî hattâ el-'Aşri'l-Hâdîr*, 2:5-266, 333-420; Muḥammed 'Alî Fehîm Beyyûmî, "Qudātu Mekketi'l-Mukerreme İbâne'l-Fetre (1220/1805-1266/1848)," 311-360; Ahmet Duman, "Osmanlı Dönemi Mekke Kadılığı ve Mekke Kadıları (1517-1600)," 35-81.

⁹⁶ Mekke'de onlarca ribat, vakıf, hankah ve benzeri kurumlar vardı. Tarihsel süreçte Mekke'de kurulan ribâtlar hakkında geniş bilgi için bkz. Huseyn 'Abdul'azîz Huseyn eş-Şâfi'î, *el-Erbîṭa bi Mekketi'l-Mukerreme fî'l-'Ahdî'l-'Osmânî: Dirāse Târîhiyye Haḍâriyye*, (doktora tezi). Huseyn 'Abdul'azîz Huseyn eş-Şâfi'î, *er-Ribât fî Mekketi'l-Mukerreme munzu'l-Bidâiyât ve hattâ Nihâyeti'l-*

kütüphanelerin kurumsallaşması Abbasilere kadar gerilere gitmektedir. Ancak en ciddi teşebbüsler Memlûklü sultanları ile başlamıştır. Gerek Memlûklü ve gerekse Osmanlı sultanları, devlet adamları, yetki ve salahiyetleri artan Hanefî ulema, Hicaz bölgesine Mekke ve Medine'ye "ilim ve kültürün gelişmesi için mektepler, medreseler⁹⁷ ve kütüphaneler" kurmaya özel bir önem veriyordu.⁹⁸ Örneğin Memlûklü sultanı Ebū'n-Naşr Seyfuddīn Hādīmu'l-Haramaynī's-Şerīfeyn, el-Meliku'l-Eşref Kāyitbāy ez-Zāhiri (ö. 901/1496,) 882/1477 yılında Mekke'de Kabe'nin yanında Eşrefiyye Medresesi adıyla bir medrese, bir ribât, bir kütüphane kurmuş ve çok sayıda eser bağışlamıştır.⁹⁹ Ancak bu kütüphanelerdeki eserlerin korunması kolay olmamış ve çeşitli sebeplerden dolayı zaman zaman büyük zararlar görmüştür. Bunların başında ödünç verilen nefis yazmaların geri dönmemesi gösterilmektedir. Örneğin Mekke'deki Eşrefiyye Medresesi kütüphanesindeki nadir yazmaların çoğu, ödünç verildikten sonra geri dönmemiş ve kaybolmuştur. Bunun sonucunda kütüphanede 300 cilt eser kalmıştır.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti bölgeyi ele geçirince, her mezhepten bir kadı atadıysa da, kurdukları el-Maḥkemetu'l-Kubrā'nın başına Hanefî kadılar getirdiler. İsmail Erünsal'ın tespitlerine göre, "Osmanlılar döneminde Medine'de Ravza-i Mutahhara'daki mevcut kitapların korunması için" çalışmalar 16. asrın sonlarında başlamış; Osmanlı devlet adamlarının "XVII. asrın başlarından itibaren Medine'de ulema sınıfına mensup kimselerle Karabaş Medresesi ve Sakızlı Medresesi kütüphaneleri gibi kütüphaneler" kurulmuştur. 18. asırda ise, Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından Şifaiyye, Beşir Ağa tarafından Hacı Beşir Ağa ve 1. Abdülhamid tarafından da Hamidiye Medreseleri Kütüphaneleri; 19. asırda ise 2. Mahmud'un emriyle 1237/1821 yılında

⁹⁷ *'Aşri'l-Memlûkî: Dirāse Tārīhiyye Ḥaqāriyye,* (yüksek lisans tezi). Bu kurumlarda kitap vakıfları ve Kütüphaneler vardı. Geniş bilgi için bkz. Yahyâ Maḥmūd es-Sā'atî, *el-Vakf ve Bunyetu'l-Mektebeti'l-'Arabīyye*, 106-129. Örneğin 'Alî b. Yūsuf b. Eyyūb (ö. 622/1225), 594/1198 yılında Mekke'de Ribât-ı Rabi' adıyla bir ribat yaptırmış, yanına bir de kütüphane kurmuştur. Buradaki kitapların sayısı, kitap vakıflarının yapılmasıyla artmaya devam etmiştir. Bkz. Yahyâ Maḥmūd es-Sā'atî, *el-Vakf ve Bunyetu'l-Mektebeti'l-'Arabīyye*, 109-110; İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 53.

⁹⁸ Adnân Muḥammed Fāyiz el-Ḥārīşî, *İmāretu'l-Medrese fî Mişr ve'l-Hicāz (fî'l-karni 9h/15m): Dirāse ve Muḥārane*, 1:171-273.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. İsmail E. Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?," 65 vd.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Koçak, "Mekke-i Mükerrreme Şahıs Kütüphaneleri," 269; el-Ḥārīşî, *İmāretu'l-Medrese fî Mişr ve'l-Hicāz*, 225-272; Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?," 68.

¹⁰⁰ Kuṭbuddīn en-Nehrevālî el-Mekkî, *Kitābu'l-İ'lām bi-A'lāmi Beyti'llāhi'l-Ḥarām*, 243; Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?," 69; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 454, dn. 145.

kendi adıyla anılan bir medrese ve yanına bir kütüphane kurmuştur.¹⁰¹ Osmanlılar döneminde Medine’de kurulan en önemli kütüphane, 1271/1855 yılında Arif Hikmet Beyefendi tarafından kurulan Şeyhülislam Arif Hikmet Kütüphanesi’dir.¹⁰² Medine’de bunlardan başka Osmanlılar tarafından kurulmuş İrfaniyye, Emin Paşa, Kili Nazırı, Ribat-ı Seyyidina Osman, İhsaniye ve Hüseyin Ağa gibi bazı küçük kütüphaneler de vardır. Seyyah ve uzmanların verdiği bilgilere göre, Medine’de vakıf kütüphanelerinin sayısı, bir tespite göre 14; başka bir tespite göre 1914 yılında 17 tanedir. Erünsal, 1305 (1888) yılına ait *Hicaz Salnamesi*’ne dayanarak, bu kütüphanelerdeki kitap mevcudunu 22.914, bir başka kaynağa göre ise 21.855 olarak vermektedir.¹⁰³

Görüldüğü gibi, Osmanlı’nın son iki yüz yılında Mekke ve Medine’ye Sultanlar veya Paşaların girişimleriyle yeni kütüphaneler inşa edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca Osmanlı sultanları, paşaları ve kadıları, kurulan resmî kütüphaneleri veya şahıs kütüphanelerini korumuş ve çok sayıda yazma eser bağışıyla onları güçlendirmeyi sürdürmüştür. Osmanlı sultanları bu ve benzeri kütüphaneleri korumuş ve eser bağışıyla desteklemiş ya da yenilerini açmıştır. Hicaz’da Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde kurulan kütüphanelerdeki nadide eserlerin bir kısmı, Mekke ve Medine’yi ele geçiren Vehhabiler tarafından yok edilmesinden korkularak İstanbul’a getirilmeye çalışılmıştır. İmām el-Mâturîdî’nin *Kitābu’t-Tevhîd*’inin ve diğer Hanefî-Maturidî kelam edebiyatının izini Hicaz’daki medreseler ve kütüphaneleri ele alan eserler, genel tarih kitapları, Mekke ve Medine tarihleri, tabakat ve rical kitapları, Mekke ve Medine’ye atanan Hanefî kadılarıyla ilgili klasik ve çağdaş araştırmalar; Batılı seyyahlar, kitap meraklılar, resmi görevliler, oryantalistler ve araştırmacılar tarafından 18. asırdan itibaren Mekke, Medine, Şam, Irak, Mısır ve Anadolu’dan toplanıp batı kütüphanelerine götürülen yazmalar, bunların katalogları ve bu konuda yapılan araştırmalar üzerinden;¹⁰⁴ Mekke ve İstanbul arasındaki kitap hareketliliğine dair

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Erünsal, “Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?,” 66.

¹⁰² Bkz. Abbas Saleh Tashkandy, “A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of ‘Arif Hikmat in Madina, Saudi Arabia,” (doktora tezi).

¹⁰³ Erünsal, “Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?,” 67.

¹⁰⁴ Bu konuda oluşmuş literatüre İsmail E. Erünsal ve Abbas Saleh Tashkandy’in çalışmalarının bibliyografyasından ulaşılabilir. Bkz. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*; Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*; Erünsal, *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*; Abbas Saleh Tashkandy, “A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of ‘Arif Hikmat in Madine, Saudi Arabia,” 8-9.

Osmanlı arşivleri, Osmanlı döneminden kalan kitapların devredildiği Suudi Arabistan kütüphaneleri üzerinden sürmek gerekmektedir. Ancak bu konunun ayrıntılı bir şekilde araştırılması bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.

4.2. *Kitābu't-Tevhīd*'in Türkistan'dan Irak, Şam ve Mısır'a İntikal Eden el-İtkānī Nüshası

Kitābu't-Tevhīd'in ikinci bir nüshasının Batı Haneî coğrafyasına dolaşımına dair en önemli ipucunu, Kıvāmuddīn el-İtkānī'nin *Risāle 'Alā'iyye* adlı eserinde ondan yapılan bir alıntıda bulmaktayız. Dolayısıyla Türkistan'dan Batı'ya göçen alimler arasında, Memlûklü ve Osmanlı coğrafyasına gelirken *Kitābu't-Tevhīd* nüshasını beraberinde getiren diğer bir kişinin Kıvāmuddīn el-İtkānī olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, Şam'da karşılaştığı Sivaslı ve Malatyalı olarak tanıttığı Hoca 'Alā'uddīn Ebū'l-Ḥasen 'Alī es-Sivāsī el-Malāṭī adlı bir alim ve tüccarın "Allah arşa istiva etti" ayeti ile ilgili sorduğu bir soruya cevap olarak 750/1349 yılının Recep ayının başlarında *Risāle 'Alā'iyye* adıyla bir eser kaleme almıştır. Bu kısa risalenin başında *Kitābu't-Tevhīd*'in "Allah'ın arşta olması meselesi" kısmından bir sayfaya yakın alıntı yapmaktadır. Tahkik edilen *Kitābu't-Tevhīd* nüshası ile *Risāle 'Alā'iyye*'de doğrudan aktarılan alıntı arasında bazı ciddi farklılıkların bulunması, her iki metnin ayrı nüshalardan istinsah edildiğini ve Batı Haneîlileri arasında en az iki ayrı nüshanın dolaşımda olduğunu göstermektedir. Bu sebeple onun elindeki nüshaya, "el-İtkānī Nüshası" adını vermeyi uygun bulduk.

Aşağıdaki tabloda el-İtkānī'nin eserinde olup *Kitābu't-Tevhīd*'in Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi tahkikinde olmayan ya da farklı olan kelime veya cümleleri, parantez içerisinde vereceğiz.

Kıvāmuddīn el-İtkānī, <i>Risāle 'Alā'iyye</i> ¹⁰⁵	Ebū Manşūr el-Māturidī, <i>Kitābu't-Tevhīd</i>
(يقول العبد الضعيف أبو حنيفة أمير كاتب ابن امير عمر العميد المدعو بقوام الفارابي الاتقاني سالي واحد من علماء الدهر وفضلاء العصر وهو الامام الرباني والعلم الصمداني فريد الدهر ووحيد العصر علاء الدين أبو الحسن علي السيواسي 221 الملقب ادا الله تَعَالَى يَفَائِسْ انْفاسه النفيسة أن اتكلم على سبيل	مسئلة بيان العرش {قال أبو منصور رضي الله عنه:} ثم اختلف أهل الإسلام في القول بالمكان. فمنهم من زعم (أنه يوصف بأنه) على العرش مستو؛ والعرش عندهم السرير المحمول بالملائكة المحفوف بهم، ويحمل عرش ربك فوقهم يومئذ ثمانية، وقوله وترى الملائكة حافين من حول العرش، وقوله الذين يحملون العرش ومن حوله

¹⁰⁵ el-İtkānī, *Risāle 'Alā'iyye*, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Or. 706: 2, v. 22a, (satır: 4-15)-22b (satır: 1-2).

الاختصار في قوله تعالى الرحمن على العرش استوى فاقول وبالله التوفيق¹⁰⁶ قال (الامام علم الهدى رئيس اهل السنة الشيخ ابو منصور الماتريدي رحمه الله في كتاب التوحيد) اختلف أهل الإسلام في القول بالمكان فمنهم من زعم انه تعالى على العرش مستو والعرش عندهم السرير المحمول بالملائكة المحفوف بهم (لقوله تعالى) ويحمل عرش ربك فوقهم يومئذ ثمانية وقوله تعالى وترى الملائكة حافين من حول العرش وقوله تعالى اللذين يحملون العرش ومن حوله (واحتج المقول) به بقوله تعالى الرحمان علي العرش استوى ويرفع الناس الي السماء بالدعوات ايديهم ومنهم من يقول هو بكل مكان (لقوله تعالى) ما يكون من نجوى ثلاثة الا هو رابعهم منهم من يقول ينفي الوصف بالمكان وكذلك بالامكنة كلها¹⁰⁷ والاستواء قيل فيه باوجه ثلاثة احدها الاستيلاء كما يقال استوى فلان على كورة كذا يعنى استولى عليها والثاني العلو والارتفاع (لقوله تعالى) فاذا استويت انت ومن معك على الفلك الثالث ب22 التمام (لقوله تعالى) ولما بلغ اشدّه واستوى هذا قول الشيخ أبو منصور رحمه الله¹⁰⁸	الاية. واحتجوا (للقول) به بقوله الرحمن على العرش استوى.¹⁰⁹ ويرفع الناس إلى السماء بالدعوات أيديهم (وما يأملون من الخيرات. ويقولون: هو صار إليه بعد أن لم يكن، لقوله ثم استوى على العرش).¹¹⁰ ومنهم من يقول: هو بكل مكان، بقوله ما يكون من نجوى ثلاثة إلا هو رابعهم الآية¹¹¹ (وقوله ونحن أقرب إليه من حبل الوريد، وقوله ونحن أقرب إليه منكم ولكن لا تبصرون، وقوله وهو الذي في السماء إله وفي الأرض؛ وقلنا أن القول بأنه في مكان دون مكان يوجب الحد، وكل ذى حد مقصر عما هو أعظم منه، وذلك عيب وأفة؛ وفي ذلك إيجاب الحاجة إلى المكان، مع ما فيه إيجاب الحد، إذ لا يحتمل أن يكون أعظم من المكان لما هو سَخَف في المتعارف أن يختار احد مكانا لا يسعه؛ فيصير حد المكان حده جل ربنا عن ذلك وتعالى).¹¹² ومنهم من قال بنفى الوصف بالمكان وكذلك بالأمكنة كلها (إلا على مجاز اللغة بمعنى الحافظ لها والقائم بها).¹¹³ والإستواء قيل فيه باوجه ثلاثة: أحدها الإستيلاء، كما يقال: استوى فلان على كورة كذا بمعنى استولى عليها. والثاني العلو والارتفاع (كقوله) فاذا استويت أنت ومن معك على الفلك الآية. والثالث التمام. (كقوله) تعالى ولما بلغ أشده واستوى.¹¹⁴
---	--

Tablo 3. *Risāle ‘Alā’iyye ve Kitābu’t-Tevhīd* Mukayyisesi

Risāle ‘Alā’iyye’de yer almayan, ancak *Kitābu’t-Tevhīd*’in Topaloğlu tahkikinde bulunan 4. paragraf el-İtkānī tarafından gerek görülmediğinden

¹⁰⁶ el-İtkānī, *Risāle ‘Alā’iyye*, v. 21b, (satır: 12-15)-22a, (satır: 1-4).

¹⁰⁷ el-İtkānī, *Risāle ‘Alā’iyye*, v. 22a, (satır: 4-12).

¹⁰⁸ el-İtkānī, *Risāle ‘Alā’iyye*, v. 22a, (satır:12-15)-22b, (satır:1-2).

¹⁰⁹ el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 104 (satır:1-7), (v. 32-32).

¹¹⁰ el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 104, (satır:7-9), (v. 32-32).

¹¹¹ el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 104, (satır:10), (v. 32-32).

¹¹² Bu kısım *Kitābu’t-Tevhīd*’de yer almaktadır ancak *Risāle ‘Alā’iyye*’de atlanmış görünmektedir. Kır. el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 105, (satır:1-6), (v. 32-32).

¹¹³ el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 105, (satır:7-8), (v. 32-32).

¹¹⁴ el-Māturīdī, *Kitābu’t-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 111, (satır: 5-8), (v. 34).

atlanmış olabilir. Ancak onun dışındaki farklılıklar eğer el-İtkānî'nin tasarrufları veya açıklamaları değilse iki ayrı nüshanın varlığına işaret eder. İstinsah tarihi belli olmayan Cambridge nüshasının hattı ile onun 750 (1349-1350) yılında istinsah ettiği müellif nüshası *Risāle 'Alā'yye* yazı biçimi, onun 260a'daki ferağ kaydından 715 (1315-1316) yılında istinsah ettiği anlaşılan ed-Debūsî'nin *Taḳvīmu'l-Edille*'sinin¹¹⁵ yazı biçimi ve yine kendi istinsahı olan el-Merğīnānî'nin *el-Hidāye*¹¹⁶ eserinin yazmalarının yazı biçimleri karşılaştırıldığında bu iki yazım biçiminin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Cambridge nüshanın *Risāle 'Alā'yye* müellifi tarafından istinsah edilmiş olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bir taraftan tek nüshadan yapılan tahkikli metin ile el-İtkānî'nin metni arasında farklılıkların bulunması, diğer taraftan Cambridge nüshasının metni ile Ebū'l-Mu'īn en-Nesefî'nin *Tebşīratu'l-Edille*'deki alıntılarının uyuşması, el-İtkānî'nin elindeki nüshanın bize ulaşan Cambridge nüshasına kaynaklık eden Mekke'deki nüshadan farklı olduğunu doğrulamaktadır.

Soruyu soran alimin kimliği ve el-İtkānî ile ilişkileri ayrı bir araştırma konusudur. Ancak kaynaklarda Hoca 'Alā'uddīn es-Sivāsī olarak verilen bu alim ve tüccardan, Emir Tengiz'i köle olarak alan ve onu önce Sultan el-Eşref Ḥalīl b. Kalāvūn'a (hs. 688/1290-692/1293), daha sonra Memlûklü sultanı el-Meliku'l-Manşūr Ḥusāmuddīn Lāçīn'e (ö. 698/1299) satan bir kişi olarak bahsedilmektedir.¹¹⁷

el-İtkānî, namazda rükûdan önce ve sonra ellerin kaldırılması konusunda Şafîîlerle tartışmaya girmiş ve bu konuda onlara *Risāle fî Terki Ref'il-Yedeyn*¹¹⁸ adlı bir eleştiri kaleme almıştır. Bu olay sebebiyle Şafîîlerin onun üzerindeki baskısı artmış ve Şam'dan ayrılarak 757/1356 yılında Mısır'a göçmek durumunda kalmıştır. O, muhtemelen *Kitābu't-Tevhīd*'i de beraberinde götürmüştür. Memlûklü komutanı Şarğatmış, Mısır'da

¹¹⁵ Ebū Zeyd 'Ubeydullāh ('Abdullāh) b. Muḥammed b. 'Ömer b. 'İsā ed-Debūsī, *Taḳvīmu'l-Edille*, Laleli Ktp., no. 690.

¹¹⁶ Ebū'l-Ḥasen Burhānuddīn 'Alī b. Ebī Bekr el-Merğīnānī, *el-Hidāye*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, no. 997, v. 1a (Nüshanın birinci defteri el-İtkānî tarafından istinsah edilmiştir.)

¹¹⁷ Bkz. Ebū'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alī b. Muḥammed b. Aḥmad İbn Hacer el-'Askalānī, *ed-Durer el-Kāmine fî A'yānī'l-Mie eş-Şāmine*, 2:65; Şalāḥuddīn Ḥalīl b. Aybek b. 'Abdillāh eş-Şafedī, *el-Vāfī bi'l-Vefeyāt*, 10:260; Ebū'l-Meḥāsīn Cemāluddīn Yūsuf İbn Tağrīberdī el-Ḥanefī, *el-Menhelu's-Şāfī ve'l-Mutevfī ba'de'l-Vāfī*, 4:156-157; Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı," 129.

¹¹⁸ Bu risalenin yazılışı sebebi, muhtevası ve tartışmalar için bkz. Osman Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi," 116-132.

kendisine sahip çıkmış ve yaptırdığı bir medreseye onu müderris tayin etmiştir. el-İtkânî, 758/1357 yılında Kahire’de vefat etmiştir.¹¹⁹

Mısır’da yazmaya başladığı *Ġāyetu’l-Beyân* adlı eserinin girişine düştüğü nottan anlaşıldığına göre, el-İtkânî 721/1321 yılında olmak üzere¹²⁰ ve 751/1350 yılında olmak üzere iki kez Mısır’a gitmiştir. Bağdad, Şam, Hicaz ve Mısırlı Hanefî alimlerin bir kısmının *Kitābu’t-Tevhîd* metninden haberdar olmaları, muhtemelen el-İtkânî nüshası üzerinden oldu.

5. Ebū Mañşūr el-Mâtūrîdî’nin *Kitābu’t-Tevhîd*’ine Memlûklü ve Osmanlı Coğrafyasında Atıfta Bulunan Bazı Alimler

14. asırdan itibaren ve Memlûklü Osmanlı coğrafyasında yaşamış bazı Türk alimlerinin bu eserden alıntı yaptığı görülmektedir. Bunlardan bazıları eseri görerek doğrudan veya dolaylı olarak, bazıları ise görmeden alıntılar yapmıştır. Burada zikredeceğimiz üç alimden ilk ikisinin eseri görerek, üçüncüsünün ise görmeden başkalarının atıfları üzerinden iktibasta bulunduğu anlaşılmaktadır.

5.1. Ebū ‘Abdullāh Ekmeleddîn Muḥammed b. Muḥammed el-Bābertî

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Kitābu’t-Tevhîd*’den Osmanlı devletinin ilk yüzyılında alıntı yapan alimlerin başında, el-Bābertî gelmektedir. O, *Şerḥu Vaşiyyeti’l-İmām Ebî Ḥanîfe*’de küfür ve iman arasındaki farkı açıklarken, *Kitābu’t-Tevhîd*’den oldukça önemli bir iktibasta bulunmaktadır.¹²¹

el-Bābertî’nin *Şerḥu Vaşiyyeti’l-İmām Ebî Ḥanîfe*’de küfür ve iman arasındaki farkla ilgili *Kitābu’t-Tevhîd*’den doğrudan yaptığı iktibası hangi nüshadan aldığı konusunun aydınlatılması son derece önemlidir. Onun hac görevi dolayısıyla *Kitābu’t-Tevhîd*’e ait bir nüshayı Mekke’de görmüş olması ya da Bağdad, Şam ve Mısır’da dolaşımında olan bir başka nüshayı görmüş olması akla gelen ilk ihtimallerdir. Çünkü Maturidîler ile Eşarîler arasındaki farklılıklarla ilgilenenler ve *Kitābu’t-Tevhîd*’den alıntı yapanlar veya yararlananlar, resmi bir görev veya hac vazifesi dolayısıyla Mekke’de bir süre bulunmuş kimselerdir. Nitekim bu iki mezhep mensupları arasındaki

¹¹⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dureru’l-Kāmine*, 1:493-494; İbn Tağrıberdî, *el-Menḥelu’s-Şāfi*, 3:100-101; Ahmet Akgündüz, “İtkânî,” *DİA*, 23:464. el-İtkânî’nin hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri ve ilmi kişiliği hakkında en kapsamlı çalışmayı ‘Abdu’l-‘Âtî Muḥyî Ahmed eş-Şerkāvî yapmıştır. Bkz. ‘Abdu’l-‘Âtî Muḥyî Ahmed eş-Şerkāvî, *el-Medḥal ilâ Ġāyetu’l-Beyân Nādiretu’z-Zamân fî Âhiri’l-Evân*. Bu çalışmadan beni haberdar eden Prof. Dr. Mehmet Kalaycı’ya teşekkür ediyorum.

¹²⁰ eş-Şerkāvî, *el-Medḥal ilâ Ġāyetu’l-Beyân Nādiretu’z-Zamân fî Âhiri’l-Evân*, 382, 566.

¹²¹ el-Bābertî, *Şerḥu Vaşiyyeti’l-İmām Ebî Ḥanîfe*, 150. Krş. el-Mâtūrîdî, *Kitābu’t-Tevhîd*, tah. Huleyf, 362; el-Mâtūrîdî, *Kitābu’t-Tevhîd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 581/v. 187^h.

farklılıklarla ilgili eser yazan Ebū 'Azbe, 1125/1713 tarihinde *Ravḍatu'l-Behiyye* adlı eserini, Mekke'de yazdığını söylemektedir.¹²² Aynı şekilde yukarıda bahsedildiği gibi, el-Akhişārî de, *Kitābu't-Tevhīd*'e ait eski bir nüshayı Mekke'de görmüştür. Ancak Cambridge Kütüphanesi'nde saklanan *Kitābu't-Tevhīd* metni ile *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmām Ebī Hanīfe* metni arasındaki önemli farklılıklar bulunmaktadır. Her iki metin karşılaştırıldığında, bu alıntının Mekke nüshasından kopyalandığını sandığımız Cambridge nüshasından olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bunun daha iyi anlaşılması için, el-Bābertî'nin *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmām Ebī Hanīfe*'de *Kitābu't-Tevhīd*'den iktibas ettiği metin ile tahkik edilmiş *Kitābu't-Tevhīd*'deki ilgili kısmı birlikte vermek istiyorum. Metinlerdeki farklılıklar parantez (...) içerisinde gösterilmiştir.

el-Bābertî, <i>Şerhu Vaşiyyeti'l-İmām Ebī Hanīfe</i>	Ebū Manşūr el-Mâturîdî, <i>Kitābu't-Tevhīd</i>
(وذكر الشيخ أبو منصور الماتريدي رحمه الله في التوحيد في الفرق بين الكفر وما دونه من الذنوب في جواز العفو عما دون الكفر و امتناعه فيه) أن الكفر مذهب (يعتقد) والمذاهب (تعتقد) للأبد فعلى ذلك عقوبته وسائر الكبائر لا تفعل (لأبد بل في اوقات غلبة) الشهوات فعلى ذلك عقوبتها لأن الكفر قبيح لعينه لا يحتمل الإطلاق ورفع الجريمة (عنه) فعلى ذلك عقوبته لا تحتمل الإرتفاع والعفو عنه (في الحكمة) وسائر المائم يجوز رفع الجريمة عنها في العقل (فكذا عقوبته) ولأن العفو عن الكافر عفو في غير موضع العفو لأنه (ينكر) المنعم ويرى ذلك حقا فيكون في ذلك تضبيع العفو وإبطال النعمة ولا كذلك أمر سائر المائم (بل فصاحبها يعرف) المنعم (فيجوز العفو عنه في الحكمة) 123.	(ثم الوجه الآخر من طريق الإعتبار) أن الكفر مذهب يعقد والمذاهب {تعقد للأبد، فعلى ذلك عقوبته وسائر الكبائر (تفعل للأوقات، وهو عند غلبة الشهوات، لا للأبد، فعلى ذلك عقوبتها. (ولا قوة إلا بالله) (والثاني) أن الكفر قبيح لعينه، لا يحتمل الإطلاق ورفع الجريمة، فعلى ذلك عقوبته (في الحكمة) لا يحتمل الإرتفاع والعفو عنه وسائر المائم جازر رفع الجريمة عنها. في العقل (وإباحة ما له (من) العقوبة، فمثله عقوبته (والله الموفق) (والثالث) أن العفو عن الكافر عفو في غير موضع العفو؛ لأنه منكر المنعم ويرى ذلك حقا (فيكون في ذلك تضبيع العفو وإبطال النعمة؛) ولا كذلك أمر سائر المائم، بل يعرف صاحبها المنعم، (فله أعظم الموضع، وإكرامه أبين المحل، فجازر المغفرة له) والعفو عنه في الحكمة. (وبالله المعونة) 124.

Tablo 4. *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmām Ebī Hanīfe* ve *Kitābu't-Tevhīd* Mukayesesi

¹²² Ebū 'Azbe Ḥasen b. 'Abdulmuhsin, *er-Ravḍatu'l-Behiyye fī mā beyne'l-Eṣā'ire ve'l-Mâturîdiyye*, ed. Edward Badeen (Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, Würzburg 2008 içinde), 134.

¹²³ el-Bābertî, *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmām Ebī Hanīfe*, 150.

¹²⁴ el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Huleyf, 362; el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 581/v. 187.ط .

Yukarıda *Şerhu Vaşiyeti'l-İmām Ebī Ḥanīfe* ile Cambridge Kütüphanesi'nde saklanan *Kitābu't-Tevhīd*'den verilen metin karşılaştırıldığında, her iki metin arasında ciddi farklılıklar bulunduğu açıkça görülmektedir. Eğer el-Bābertī, *Kitābu't-Tevhīd* metni üzerinde tasarrufta bulunmadıysa, bu durum, *Şerhu Vaşiyeti'l-İmām Ebī Ḥanīfe*'deki alıntının Mekke'deki yazmadan değil, Mekke dışında dolaşımda olan başka bir nüshadan veya kendisinden önce bu kısmı *Kitābu't-Tevhīd*'den iktibasta bulunmuş birisinden alınmış olması ihtimali gündeme gelmektedir. el-Bābertī'nin aktardığı bu metin, daha uzun bir şekilde kendinden önce 710/1310 yılında vefat eden Ebū'l-Berekāt en-Nesefī'nin *el-'Umde'ye* yazdığı *el-İ'timād fī'l-İ'tikād* adlı şerhte geçmektedir. Her ikisinin aktardığı metin bire bir uymaktadır. Sadece Ebū'l-Berekāt en-Nesefī'nin iktibasına daha uzundur ve *Kitābu't-Tevhīd*'in bize ulaşan metni ile karşılaştırıldığında onun metni ile ciddi farklılıklar içerdiği görülmektedir.¹²⁵ el-Bābertī, Ebū'l-Berekāt en-Nesefī'nin *el-İ'timād*'ından almış olsa da el-İtkānī'nin elinde *Kitābu't-Tevhīd*'in bir nüshasının olduğu ihtimalini çürütmemektedir. Çünkü el-İtkānī'nin *Kitābu't-Tevhīd*'den iktibasına şu ana kadar başka bir kaynaktan rastlayamadık. Eğer el-İtkānī, Ebū'l-Berekāt en-Nesefī'nin *el-İ'timād*'ından aynı kısmı alıntılansaydı, o zaman el-İtkānī nüshası diye bir nüshadan bahsedemeyecektik.

786/1384 yılında vefat eden el-Bābertī, 1339 yılından sonra Kahire'ye gitmeden önce¹²⁶ el-İtkānī ile Şam'da görüşmediyse, Kahire'de görüşmüş olmalıdır. el-İtkānī, Şafîilerle sorun yaşamayı dolayısıyla "Memlûkler'in önde gelen askerî şahsiyetlerinden Şargatmış'ın kendisine sahip çıkmasıyla,

¹²⁵ Ebū'l-Berekāt en-Nesefī'nin eserinde aktarılan metin şu şekildedir:

أن الكفر مذهب يعتقد والمذاهب (تعتقد) للأبد فعلى ذلك عقوبته وسائر الكبائر لا تفعل (للأبد بل في اوقات غلبة) الشهوات فعلى ذلك عقوبتها لأن الكفر قبيح لعينه لا يحتمل الإطلاق ورفع الحزمة (عنه) فعلى ذلك عقوبته لا تحتمل الإرتفاع والعفو عنه (في الحكمة) وسائر الماتم يجوز رفع الحزمة عنها في العقل (فكذا عقوبته)

ولأن العفو عن الكافر عفو في غير موضع العفو لأنه (ينكر) المنعم ويرى ذلك حقا فيكون في ذلك تضييع العفو وإبطال النعمة ولا كذلك أمر سائر الماتم (بل فصاحبها يعرف) المنعم (فيجوز العفو عنه في الحكمة)

ولأن الله تعالى: قد أحسن إلى "مرتكب الكبيرة" في الوقت الذي ارتكبها: بأن جعل حقه أعظم في قلبه من الدارين. - وهو إحسانٌ منه إليه، وإنعام منه (لديه) - فلا يحتمل أن يضيع (منته) (وبغير) نعمته (بهفؤ) (بتقصير)، يعلم أن قدرها لا يبلغ جزءاً من إنعامه/لديه وإحسانا إليه، وهو القائل بأن لا يغير "نعمة" أنعمها على قوم حتى يغيروا ما بأنفسهم". ولأنه مكتسب (للتطاعات) في وقت العصيان من خوف عقابه ورجاء (رحمته) والثقة بكرمه وذلك خيرات. لو (قوبل) بها: ما ويوجب (له) عقوبة الشر. وليس مع من / (0/946) [ارتكب (بغلبة) شهوة، (لترجح) ما كان (منه) من خير على ما كان (من) شر. فلا يجوز أن يحرم نفع الخير. والثقة. لأنه يكذبه وينكر أمره ونهيه. فلا يحتمل أن يكون (له) رجاء رحمته وخشية عقابه] يكفر باله معنى يستحق اسم الخير

بكرمه./

Bkz. Muhammed Yazıcı, "Ebū'l-Berekāt en-Nesefī, Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve el-İ'timād fī'l-İ'tikād Adlı Eseri," (yüksek lisans tezi), 209-210; Ebū'l-Berekāt en-Nesefī, *Şerhu'l-'Umde fī 'Akdidi Ehlu's-Sunne ve'l-Cemā'a / el-İ'timād fī'l-İ'tikād*, tah. 'Abdullāh Muḥammed 'Abdullāh İsmā'īl, 423-424.

¹²⁶ Arif Aytekin, "Bābertī," *DİA*, 4:377.

757/1356 yılında Şam'dan ayrılıp Kahire'ye gitmiş ve bir yıl sonra 758/1357 yılında bu şehirde ölmüştür."¹²⁷

Ebū 'Abdillāh Cemāluddīn Muḥammed b. Suleymān b. el-Ḥasen el-Belḫī el-Maḳdisī'nin (ö. 698/1298) *et-Taḥrîr ve't-Taḥbîr li-Aḳvālî E'immeti't-Tefsîr*'inde 60 küsur yerde *Te'vilât*'tan yararlanmasına ve Ebū Ḥayyān el-Endelusi'nin (ö. 745/1344) *el-Muḥîṭ*'inde hocasının eseri yoluyla iktibaslarına bakılırsa, bu dönemde Ebū Manşūr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilātu'l-Ḳur'ân*'ının Kahire'de bilinmekte ve yararlanılmakta olduğu açıktır.¹²⁸ *Te'vilātu'l-Ḳur'ân* kadar tanınmamışsa da, *Kitābu't-Tevhîd*, el-İtkânî ile Kahire'ye ulaşmış ve iktibaslara kaynaklık yapmıştır. Önce Halep'e, 740/1339'dan sonra Kahire'ye giden el-Bābertî'nin,¹²⁹ el-İtkânî ile bu şehirlerde karşılaştığı ve *Şerḥu Vaşiyyeti'l-İmām Ebî Ḥanîfe*'deki alıntıyı, onun elindeki *Kitābu't-Tevhîd* nüshasından yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. el-Bābertî, bu kısmı Ebū'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edillesi*'nden ve el-Ḥabbâzî'nin *el-Hādî*'sinden de almış olamaz. Çünkü onlardan aktarılanlar *Kitābu't-Tevhîd* metni ve el-Bābertî'nin metninden farklıdır. Diğer taraftan el-Ḥabbâzî'nin bu kısmı Ebū'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edillesi*'nden aktardığı açıkça görülmektedir.¹³⁰

Heratlı bir alim olan Ebū'l-Ḥasan Nûruddīn 'Alî b. Sultān Muḥammed el-Ḳārî el-Heravî (ö. 1014/1605) de *Kitābu't-Tevhîd* ismini vererek konuyla ilgili el-Bābertî'nin aktardığı metnin baş tarafını bazı küçük ilaveler yaparak aktarmaktadır.¹³¹ Ancak o da, Ebū'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edillesi*'nden ve el-Ḥabbâzî'nin *el-Hādî*'sinden almış olamaz. O halde 'Alî el-Ḳārî, *Kitābu't-Tevhîd*'in bize ulaşan nüshasından (en-Nesefî Nüshasından kopya) alıntı yapmadığına göre, başka bir kaynaktan almış olmalıdır. Bunun izini sürdüğümüzde, onun Cemāluddīn el-Ḳonevî'nin *el-Ḳalā'id fî Şerḥi'l-Aḳā'id* adlı eserinden almış olabileceği ortaya çıkmaktadır.¹³² 'Alî el-Ḳārî,

¹²⁷ Ahmet Akgündüz, "İtkânî," *DİA*, 23:464.

¹²⁸ Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Abdurrahman Kaan Karagöz, *Mısır'da Mâtürîdîlik Mezhebinin Etkisi Ebû Ḥayyān Örneği*, 59-61, 174-177, 183-184.

¹²⁹ Aytakin, "Bābertî," 377.

¹³⁰ Bkz. el-Ḥabbâzî, *el-Hādî fî Ūsûli'd-Dîn*, 258-259. Krş. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 2:394-395.

¹³¹ ثم الفرق لأصحابنا بين الكفر وبين ما دونه من الذنوب في جواز العفو عما دون الكفر و امتناعه فيه ما ذكره الشيخ أبو منصور الماتريدي في التوحيد أن الكفر مذهب يعتقد أن المذاهب تعتقد للأبد فعلى ذلك عقوبته أن يخلد في النار وسائر الكبائر لا تفعل للأبد بل في بعض الاوقات عند غلبة الشهوات فعلى ذلك عقوبتها في بعض الحالات أن لم يعف عنه و لم تتداركه الشفاعات.

('Alî el-Ḳārî, *Şerḥu'l-Fikḥi'l-Ekber*, 156.)

¹³² ذكر الشيخ أبو منصور الماتريدي رحم الله أن التوحيد أن الكفر مذهب يعتقد والمذاهب تعتقد للأبد فعلى ذلك عقوبته وسائر الكبائر لا يفعل للأبد بل في الاوقات عند غلبة الشهوات فعلى ذلك عقوبتها ولأن الكفر قبيح لعينه لا يحتمل الإطلاق ورفع الحرمة عنه فعلى ذلك عقوبته لا يحتمل الإرتفاع والعفو عنه في الحكمة وسائر المائم يجوز رفع الحرمة عنها في العقل فكذا عقوبته.

Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber'de el-Ḳonevî'nin *eṭ-Taḥâvî*'nin *'Aḳâ'id*'ine yazdığı *el-Ḳalâ'id fî Şerhi'l-'Aḳâ'id* adlı esere sıkça atıfta bulunmuş ve ondan alıntılar yapmıştır. Onun eserinde, "Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in imametini inkar edenin küfre gireceği" şeklindeki görüşü ile ilgili iktibas, buna örnek verilebileceklerden sadece bir tanesidir.¹³³ Şeyhzâde ise *Kitābu't-Tevḥîd* adıyla yaptığı alıntıları 'Alî el-Ḳārî'nin eseri aracılığıyla nakletmektedir.¹³⁴ Yalnız el-Ḳonevî, 'Alî el-Ḳārî'ye kaynaklık etmiş olsa da, onun çağdaşı olan el-Bâbertî'den aldığı tartışılabilir. Çünkü el-Ḳonevî, metnin baş tarafını almış, sonunu almamıştır.¹³⁵ Ya bilerek son kısmı almamış ya da her ikisi Ḳivāmuddîn el-İtkânî'nin nüshasından yararlanmıştır. Bu durumda Batı Hanefîleri arasında Ḳivāmuddîn el-İtkânî'ye ait bir nüshanın dolaşımda olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Ebû Hafş Sirâcuddîn 'Ömer b. İshâk b. Aḥmed el-Ġaznevî eş-Şiblî'ye (ö. 773/1372) ait olduğu kesin olan ve el-Bâbertî'ye nispeti çürütülmüş olan *Şerhu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a* adlı eserde de,¹³⁶ Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin görüşlerini ya *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*'dan, ya da "Ebû Manşûr el-Mâturîdî dedi ki" şeklinde eser ismi belirtmeden *Kitābu't-Tevḥîd*'den aldığı anlaşılan görüşlere yer verilmektedir. *eṭ-Taḥâvî*'nin *'Aḳâ'id* adlı eserini şerheden bu eserde, 7/al-A'râf:172'de yer alan Adem ve zürriyetinden alınan misak ile ilgili el-Mâturîdî'nin yorumu ve diğer yorumlar bazı tasarruflarla

(Bkz. Mahmûd b. Aḥmed el-Ḳonevî, *el-Ḳalâ'id fî Şerhi'l-'Aḳâ'id*, Konya Bölge Yazma Eserler-Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi, 220, v. 60b.)

¹³³ 'Alî el-Ḳārî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, 163. Krş. el-Ḳonevî, *el-Ḳalâ'id fî Şerhi'l-'Aḳâ'id*, v. 94b.

¹³⁴

كما قال امام الهدي الشيخ أبو منصور الماتريدي في التوحيد أن الكفر مذهب يعتقده للأبد فعلى ذلك عقوبته ان تغلغل وسائل الكبار لا يفعل للأبد بل في بعض الاوقات عند غلبة الشهوات فعلى ذلك عقوبتها.

Bkz. Şeyhzâde, *Şerhu'l-'Aḳâ'id Ebî Ca'fer eṭ-Taḥâvî*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 1590/5, vr. 97b-98a. Krş. el-Bâbertî, *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 142.

¹³⁵ el-Ḳonevî, *el-Ḳalâ'id fî Şerhi'l-'Aḳâ'id*, v. 60b. Krş. el-Bâbertî, *Şerhu Vaşiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 150.

¹³⁶ el-Bâbertî maddesini yazan ("Bâbertî," *DİA*, 4:377-378) ve *Şerhu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a* adıyla eseri tahkik eden Arif Aytekin ile eserin bir başka tahkikini yapan 'Abdusselâm 'Abdülhâdî Sennâr, eseri el-Bâbertî'ye nispet etmiştir. Bkz. *Şerhu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, tah. Arif Aytekin; *Şerhu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, nşr. 'Abdusselâm 'Abdülhâdî Sennâr. Eserin üçüncü bir tahkikini yapan Şeyh Hâzîm el-Keylânî el-Hanefî ve Muḥammed 'Abdülkâdir Neşşâr ise, bu şerhi Ebû Hafş Sirâcuddîn 'Ömer b. İshâk b. Aḥmed el-Ġaznevî eş-Şiblî'nin (ö. 773/1372) eseri olarak yayınlamıştır. Bkz. *Şerhu 'Aḳîdeti'l-İmâmî't-Taḥâvî*, tah. Şeyh Hâzîm el-Keylânî el-Hanefî ve Muḥammed 'Abdülkâdir Neşşâr, 13. İhsan Timür, *eṭ-Taḥâvî*'nin *'Aḳîde*'si üzerine yapılan şerhler üzerine yaptığı önemli çalışmasında ve daha sonra yazdığı bir makalede bu eserin Ebû Hafş Sirâcuddîn 'Ömer b. İshâk b. Aḥmed el-Ġaznevî eş-Şiblî'ye ait olduğu sonucuna varmıştır. Tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. İhsan Timür, "Osmanlı el-Mâturîdî Kelâm Geleneğine Yansımalarıyla el-Aḳîdetü't-Taḥâviyye Şerhleri," 335. Dipnot, 19; Timür, *Hanefî-Mâturîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 248-259.

birlikte *Te'vīlātu'l-Kur'an*'dan aktarılmaktadır.¹³⁷ Aynı şekilde, imanın tasdik olduğunu, dil ile ikrarın dünyevi ahkâmın uygulanmasında gerektiği şeklindeki el-Mâturîdî'nin görüşünü, adını vermese de, *Kitābu't-Tevhīd*'den aldığı anlaşılmaktadır.¹³⁸ Bu eserin müellifi ister Ebû Hâfş Sirâcuddîn el-Ğaznevî olsun, ister el-Bâbertî olsun, her iki müellifin aynı dönemde yaşamış olması ve iktibasların *Kitābu't-Tevhīd* ismi verilmeden yapıldığı için sonucu değiştirmemektedir. Bu konuda asıl alınacak metin, İmâm el-Mâturîdî'nin eserine doğrudan atıf yapan el-Bâbertî'ye nisbeti kesin olan *Şerhu'l-Vaşiyye*'dir.

5.2. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687)

Osmanlılar döneminde *Kitābu't-Tevhīd*'den alıntı yapan alimlerden birisi de Beyâzîzâde Ahmed b. Hasan b. Sinânuddîn'dir. Beyâzîzâde, Bosna'dan İstanbul'a gelen Beyâzî Hasan Efendi'nin (ö. 1063/1653) oğludur. O, 1044/1634 yılında İstanbul'da doğmuş, çocukluk yılları burada geçmiş ve medrese eğitimini burada tamamlamıştır. O, babasının Mekke kadısı olması üzerine birlikte Mekke'ye gitmiş ve eğitimine orada devam etmiştir. 1056/1646 yılında Edirne Kadı Süleyman Medresesi'ne hoca olarak atanmıştır. Beyâzîzâde, 1077/1666 yılında Halep kadılığına atanmış ve iki yıl bu görevi sürdürmüştür. Daha sonra o, 1083/1672 yılında Mekke kadısı olmuş ve iki yıl sonra 1085/1674 yılında görevden alınmıştır.¹³⁹ Osmanlı döneminde 1517-1600 yılları arasında Mekke kadılığına atananlarla ilgili bir araştırmada,¹⁴⁰ Mekke kadıları, kaldıkları bir medrese ve kadılık görevlerini icra ettikleri Maḥkeme-i Kübrâ'dan bahsedilmiştir.¹⁴¹ Muhtemelen bu dönemde medresede bir kütüphane bulunmaktaydı. Bosnalı alim el-Akḥîşârî de *Kitābu't-Tevhīd*'i, daha önce belki de bu medresenin kütüphanesinde görmüştü. Beyâzîzâde de bu eseri Mekke'de eğitimine devam ettiği yıllarda veya daha sonra kadılık görevi sırasında görmüş olabilir. O, el-Akḥîşârî'ye yetişmemiş olsa da, hemşerisinin yazdığı kitaplardan haberdar olmalıdır.

¹³⁷ el-Bâbertî, *Şerhu 'Akîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Camâ'a*, nşr. 'Abdusselâm 'Abdülhâdî Sennâr, 76. Krş. el-Mâturîdî, *Te'vīlātu'l-Kur'an*, 6:101-102.

¹³⁸ el-Bâbertî, *Şerhu 'Akîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, 98. Krş. el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 532, 601-602.

¹³⁹ Beyâzîzâde Ahmet Efendi, *İmâm Azam Ebu Hanife'nin İtikadî Görüşleri*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çev. İlyas Çelebi, 19-20. Ahmet Zeki İzgöer ve İlyas Çelebi, "Beyâzîzâde Ahmet Efendi," *DİA*, 6:55-56.

¹⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Duman, "Osmanlı Dönemi Mekke Kadılığı ve Mekke Kadıları (1517-1600)," 35-81.

¹⁴¹ Ahmet Duman, "Osmanlı Dönemi Mekke Kadılığı ve Mekke Kadıları," 46, 64; 'Abdumelik b. Duheys, *el-Ğaḏâ' fî Mekketi'l-Mukerreme Qadîmen ve Ḥadişen, en-Nedvetu'l-İlmîyyeti'l-Kubrâ*, 126.

Beyâzîzâde, *Kitābu't-Tevhîd*'in ismini vermeden "el-İmâm Ebû Mansûr el-Mâturîdî, şu sözülle buna işaret etti:" diyerek bir cümle iktibasta bulunur. Mekke'de kadılık yapmış birisinden *Kitābu't-Tevhîd*'i orada bulunan bir yazmasını görmüş olması beklenirdi. Ancak öyle olmadı, başka eserler üzerinden iktibas etti. Yani o, kısa iktibasını, ya Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edille*'si veya cümlenin sonunda işaret ettiği Ebû Şucâ' et-Türkî'nin Tâhâvî şerhi *el-Burhānu's-Şâti'* üzerinden yapmış olabilir. Araştırmalarımızı derinleştirdiğimizde, bu alıntının Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tebşîratu'l-Edille*'sinden yapıldığını görmekteyiz.¹⁴²

Beyâzîzâde, *İşârātu'l-Merâm*¹⁴³ adlı eserinde, Ebû'l-Mu'in en-Nesefî *Tebşîratu'l-Edille*'si yoluyla İmam el-Mâturîdî'den yaptığı iktibas, aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, *Kitābu't-Tevhîd* metni ile uyumludur. *İşârātü'l-Merâm*'daki başlangıç ve alıntıya ilaveler parantez/(...) içerisine alınmıştır.

Ahmed b. Hasan b. Sinānuddin Beyâzîzâde, <i>İşârātu'l-Merâm</i>	Ebû Mansûr el-Mâturîdî, <i>Kitābu't-Tevhîd</i>
والیه أشار الإمام أبو منصور الماتريدي بقوله: إذا أطلق الوصف له تعالى بما يوصف به من الفعل والعلم ونحوه يلزم الوصف به في الئزل (فيوصف به لمعنى قائم بذاته قبل وجود الخلق، كما في "البرهان الساطع") 144	والأصل أن الله تعالى إذا أطلق الوصف له (و) وصف بما يوصف من الفعل والعلم ونحوه يلزم الوصف به في الئزل 145

Tablo 5. *İşârātu'l-Merâm* ve *Kitābu't-Tevhîd* Mukayesesi

5.3. Ebû 'Azbe Hasan b. 'Abdilmuhsin (1172/1759'dan sonra)

Ebû 'Azbe Hasan b. 'Abdilmuhsin, kendi eseri olarak gösterdiği ancak Nûru's-Şîrâzî'nin (5./14. asrın ikinci yarısı?) *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nüniyye*'sinden hareketle oluşturulduğu anlaşılan *er-Ravḍatu'l-Behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâturîdiyye*¹⁴⁶ adlı eserinde, kaynak vererek veya eser ismi vermeden Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin görüşlerine, doğrudan veya dolaylı olarak atıflar yapar.

Ebû 'Azbe'nin, *er-Ravḍatu'l-Behiyye* eserinde Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin görüşlerine, onun eserlerini görmüş gibi atıfta bulunduğu yerler vardır. Örneğin Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin eserleri arasında saydığı *Kitābu't-*

¹⁴² Krş. en-Nesefî, *Tebşîratu'l-Edille*, 1:482, satır: 1-5.

¹⁴³ Beyâzîzâde, *İşârātu'l-Merâm*, tah. Yûsuf 'Abdurrezzâk, 212.

¹⁴⁴ Beyâzîzâde, *İşârātu'l-Merâm*, 212.

¹⁴⁵ el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhîd*, tah. Bekir Topaloğlu, 74 (v. 23 ج)

¹⁴⁶ Eserin ona ait olmadığı, Nûru's-Şîrâzî'nin *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nüniyye*'sinden intihal olduğu konusunda geniş bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin *er-Ravzatü'l-Behiyye*'sine Yansıyan İntihal Olgusu," 1-34.

Tevhīd'in¹⁴⁷ *mes'eletu's-şifāt*¹⁴⁸ bölümünün başına atıfta bulunarak, doğrudan olmasa da anlam olarak el-Mâturîdî'nin "sesin (savt) ötesindeki bir şeyin (Allah'ın nefsi kelamı) işitilmesinin cevazını kabul ettiği"¹⁴⁹ şeklinde bir görüşünü, devamı sayfada ise, hangi kaynaktan aldığını belirtmeksizin İmâm el-Mâturîdî'nin bir başka defasında "Allah kelamının hiçbir şekilde işitilmesinin mümkün olmadığı; çünkü harf ve ses cinsinden olmayan bir şeyin işitilmesinin müstahil olduğu" şeklinde tam tersi bir görüşünü aktarır ve ikinci görüşle birincinin makul olmaktan çıktığını zikreder.¹⁵⁰ İlgili cümleleri okuyanlar, onun bu ifadelerinden Ebû 'Azbe'nin 1125/1723 yılında Mekke'de kaleme aldığı sırada *Kitābu't-Tevhīd*'in Mekke nüshasını görmüş olabileceğini düşünür. Ancak bu alıntının diğer kaynaklarla çapraz sorgulaması yapıldığında, onun *Kitābu't-Tevhīd*'in yazmasını görmediğini, bu kısmı Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tebşiratu'l-Edille*'deki *Kitābu't-Tevhīd*'in "fî evveli mes'eleti's-şifāt" kısmında konuyla ilgili verilen bilgileri aktardığını, orada başka bir gruba ait gösterilen bir görüşü, İmâm el-Mâturîdî'nin ikinci görüşü imiş gibi gösterdiği ortaya çıkmaktadır.¹⁵¹ Yani o, böylece İmâm el-Mâturîdî'nin bu konuda iki zıt görüşü varmış gibi göstererek birinci görüşünü geçersiz kılmak istemiştir. Dolayısıyla Ebû 'Azbe'nin eserin başında 1125/1723 yılında Mekke'de kaleme aldığına dair bir kayıt düşmesi,¹⁵² onun Mekke'deki eski nüshayı görmüş olabileceği ihtimali konusunda bizi ümitlendirmiş ise de, çapraz karşılaştırmalarımız sonunda hayal kırıklığına uğramamıza sebep olmuştur.

Ebû 'Azbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye*'de herhangi bir kaynak vermeksizin Ebû Hânîfe'nin yanı sıra "Hanefîlerden Ebû Manşûr el-Mâturîdî" ismiyle atıfta bulunur. Örneğin "İmanda istisna meselesi"nde Aşhâbu'l-Ĥadîş ve Ebû'l-Ĥasan el-Eş'arî'nin imanda istisnayı kabul ettiklerini ve Ebû Hânîfe ile cumhûrun bu görüşü kabul etmediklerini belirttikten sonra onların delillerini açıklar ve sonunda ihtilafın lafzî olduğunu, Ebû Manşûr el-

¹⁴⁷ Ebû 'Azbe Ḥasan b. 'Abdilmuḥsin, *er-Ravdatu'l-Behiyye fî mā beyne'l-Eşā'ire ve'l-Mâturîdiyye*, ed. Edward Badeen, (Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, (Wurzburg 2008) adlı kitap içerisinde), 136.

¹⁴⁸ el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 70 vd.; *Kitābu't-Tevhīd*, tah. ed-Demenhürî, 245 vd.

¹⁴⁹ Krş. el-Mâturîdî, *Kitābu't-Tevhīd*, tah. Topaloğlu ve Aruçi, 90.

¹⁵⁰ Ebû 'Azbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye*, 177-178.

¹⁵¹ Krş. en-Nesefî, *Tebşiratu'l-Edille*, 1:397-398. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, devamında *Te'vilātu'l-Ḳur'ân*'dan "Allah Musa ile konuştu." (4/Nisâ':164) ayetinin yorumunda İmâm el-Mâturîdî'nin konuyla ilgili serdettiği görüşlerini, kendi yorumlarını da katarak dolaylı bir yolla aktarır. Bkz. el-Mâturîdî, *Te'vilātu'l-Ḳur'ân*, haz. Boynukalın, 4:110-111.

¹⁵² Ebû 'Azbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye*, 134.

Mâturîdî'nin diğer görüşü tercih ettiğini ileri sürmektedir.¹⁵³ Aslında o görüş, İmâm el-Mâturîdî'nin görüşü değildir. O, İmâm el-Mâturîdî'nin eserlerine başvurmamış, kaynağını gizlediği Nûru's-Şîrâzî'den aynen aktarmıştır. Nûru's-Şîrâzî'nin *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nûniyye*'de el-Mâturîdî'ye nispet ettiği görüş ile Ebû 'Azbe'nin nispet ettiği aynıdır.¹⁵⁴ Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin kaynak belirtmeksizin görüşüne yer verdiği ikinci konu Nebilerin ismeti meselesidir. el-Mâturîdî'ye nispet ettiği, "ismet sıfatının nebilerden sorumluluğu kaldırmayacağı"¹⁵⁵ fikri doğrudur. Ancak aşağıda aktarılan görüş, İmâm el-Mâturîdî'nin eserlerinde aynen geçmez:

İsmet, sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Yani ismet nebileri taate mecbur etmez ve günahattan uzak durmaya da mecbur etmez. Bilakis ismet Allah Te'âlâ'nın onlara bir lütfudur. Bu sıfat, imtihanın gerçekleşmesi için ihtiyar baki olmakla beraber, onları hayır işlemeye sevk eder ve şerden uzak tutar.¹⁵⁶

Ebû 'Azbe, Ebû Manşûr el-Mâturîdî'den aktardığı bu görüşü, Nûru's-Şîrâzî'nin *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nûniyye*'sinden almıştır.¹⁵⁷ Nûru's-Şîrâzî'nin el-Mâturîdî'ye ait gösterdiği bu görüş, Nûruddîn eş-Şâbü'nî ve el-Habbâzî'nin eserlerinde aynı şekilde geçmektedir.¹⁵⁸

Sonuç

Batı Hanefî coğrafyasında yaşayan alimlerin Ebû Manşûr el-Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'den yaptığı alıntılara bakılırsa, Türkistan'dan 7/13. veya 8/14. asırlarda gelen alimler tarafından, bu eserin iki ayrı nüshasının Irak, Şam, Anadolu, Irak ve Hicaz gibi Hanefî kültür merkezlerine getirildiği anlaşılmaktadır. Şam'da 750/1349 yılının Recep ayının başlarında kaleme aldığı *Risâle 'Alâ'iyye* adlı eserinde yaptığı iktibasa bakılırsa, eserin bir yazmasının Emîr Kâtib el-İtkânî tarafından Türkistan'dan getirildiği kesin gibidir. Hayatının geriye kalan kısmını Bağdat, Şam ve Kahire'de yaşayan Emîr Kâtib el-İtkânî'nin 14. asrın başlarında beraberinde getirdiği nüshadan yaptığı alıntı ile bize ulaşan nüsha arasının ilgili kısmı arasında bazı önemli farklılıklar bulunmaktadır. "Emîr Kâtib el-İtkânî Nüshası" adını verdiğimiz bu nüshanın, eğer kaybolmadı veya yok olmadıysa, Irak, Şam, Mısır, Hicaz ve Anadolu kütüphanelerinde bize ulaşmış olması gerekir.

¹⁵³ Ebû 'Azbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye*, 141.

¹⁵⁴ Nûru's-Şîrâzî, *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nûniyye*, Hamidiyye, no. 765, vr. 4b-5a.

¹⁵⁵ el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 7:514.

¹⁵⁶ Ebû 'Azbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye*, 192. Krş. el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 7: 514.

¹⁵⁷ Nûru's-Şîrâzî, *Şerhu'l-Kaşîdeti'n-Nûniyye*, vr. 29b.

¹⁵⁸ Nûruddîn eş-Şâbü'nî, *el-Bidâye fi Uşûli'd-dîn: Mâturîdiyye 'Aşkâ'idî*, 54 (Arapça Metin); el-Habbâzî, *el-Hādî fi Uşûli'd-Dîn*, Arapça metin, 220.

Kitābu't-Tevhīd'in Batı Hanefîleri arasında ikinci bir yazmasının daha bulunduğu, Bosna-Hersekli Osmanlı alimi Ḥasan Kāfī el-Akḥiṣārī'nin *Ravḍatu'l-Cennāt* adlı eserinin başında verdiği bilgiden anlaşılmaktadır. O, 500/1106-07 tarihli eski bir yazı biçimiyle (bi-ḥaṭṭin 'atīkin) istinsah edilen bu nüshayı kendi dönemindeki Mekke kütüphanelerinden birisinde görmüştür. Bu nüshanın, Ebū'l-Mu'īn en-Nesefî veya 'Alā'uddīn es-Semerḳandī'nin elindeki nüsha ya da onlardan çoğaltılmış bir nüsha olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Ebū'l-Mu'īn en-Nesefî'nin *Tebşīratu'l-Edille*'sinde *Kitābu't-Tevhīd*'den yaptığı alıntılar ile elimizdeki nüshadaki metin bazı küçük farklılıklarla birlikte aynıdır. Cambridge nüshasının zahriyesindeki temellük bilgileri de bu nüshanın Mekke coğrafyasıyla ilişkisini ortaya koymaktadır. Biz, *Kitābu't-Tevhīd*'in bu kayıp nüshasını Mekke Nüshası olarak isimlendirdik. Bu yazma, sel baskını ve diğer tabii felaketlerle; yangın, çalma, ödünç alıp geri vermeme gibi sebeplerle kaybolmadıysa veya Vehhabilerin Mekke ve Medine'yi işgalinden sonra yok edilmediyse, Türk sultanları tarafından 13. asırdan itibaren kurulan Mekke ve Medine kütüphanelerinde bize ulaşmış olabilir.

Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde No. (Add) 3651'de kayıtlı olan *Kitābu't-Tevhīd* nüshası, yazı biçimine bakılırsa 16. veya 17. asırda istinsah edilmiştir. Öyle anlaşıyor ki, Ḥasan Kāfī el-Akḥiṣārī'nin Mekke'de gördüğü ve bizim Mekke Nüshası olarak isimlendirdiğimiz nüsha, bu asırlarda hala korunuyor ve ondan istinsah edilmeye devam ediliyordu. Ancak 500/1106-1107 tarihli bu nüshanın Mekke'ye ne zaman ve kim tarafından götürüldüğü, hangi kütüphanede korunduğu, daha sonraki yüzyıllarda akıbetinin ne olduğu ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı; 6/12. yüzyıldan itibaren Mekke'de kurulan, özellikle Memlûkler ve Osmanlılar dönemlerinde kurulan kütüphaneler ile bu kütüphanelere bağışlanan kitapların durumu; Osmanlıların bölgeden çekilmesinden sonra bu kütüphanelerdeki eserlerin akıbeti ve eğer yok edilmedilerse bugün hangi kütüphanelerde muhafaza edildikleri gibi hususlar, bu makalenin sınırlarını aşmakta olup, daha kapsamlı ve titiz araştırmalar gerektirmektedir.

Kitābu't-Tevhīd'in Emīr Kātib el-İtkānī Nüshası için Irak, Şam, Anadolu ve Mısır'daki yazma eserler kütüphanelerinde; Ebū'l-Mu'īn en-Nesefî Nüshası için ise, Osmanlı döneminden kalma kitapların da korunduğu söylenen Suudi Arabistan Mekke Kütüphanesi'nde veya yazma eserlerin bulunduğu Mekke ve Medine'deki diğer resmî ve özel kütüphanelerde ayrıntılı bir araştırma yapılması gerekmektedir. Ayrıca 18. asırdan itibaren Avrupa ve Amerika kütüphanelerine satın alma veya başka yollarla götürülen yazma eserlerin

izlerini sürmek ve bu ülkelerdeki İslam yazmalarına dair koleksiyonlarını incelemek de ihmal edilmemelidir. Ayrıca, yapılacak tarama ve incelemelerde eserin baş veya son kısmının zarar görmüş veya bütünlüğünün bozulmuş olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Kitābu't-Tevhîd'in el-İtkānî Nüshası ve Ebū'l-Mu'în en-Nesefî Nüshası'nın bir gün Hanefî-Maturidî kültürün hazineleri durumunda olan Irak, Şam, Mısır, Hicaz ve Anadolu'daki kütüphanelerden birisinde çıkabileceği kanaatindeyiz.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

- el-A'sem, 'Abdülmeir. "*Kitābu't-Tevhid*"in Arapça Neşrinin Tenkidi." Çev. Faruk Kazan. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i*. Der. Recep Alpyağıl içinde 151-154. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- el-A'sem, 'Abdülmeir. "Veşîka Muhimme Teta'allaku bi-İbni'r-Rāvendî Teb'an li'l-Mâtürîdî fi *Kitābi't-Tevhîd*." *Mecelletu Kulliyeti'l-Ādāb*, Cāmi'atu Bağdād 19 (1976): 9-51.
- 'Abdülmelik b. Duheys. *el-Ḳaḍā' fî Mekketi'l-Mukerreme Qadîmen ve Ḥadîsen. en-Nedvetu'l-İlmiyyeti'l-Kubrā, el-Mihver eş-Şānî: el-Ḥayātu'l-İctimā'iyye li'l-Muctema'i'l-Mekkî*. Mekke: Cāmi'atu Ummi'l-Ḳurā, 1426/2005.
- Akgündüz, Ahmet. "İtkānî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 23:464-465.
- el-Akhişārî, Ḥasan Kāfî b. Turḥān. *Nūru'l-Yaḳîn fî Uşūli'd-Dîn*. Tah. Zuhdî 'Abdulfiteş. Riyād: Mektebetu'l-'Ubeykān, 1997.
- el-Akhişārî, Ḥasan Kāfî b. Turḥān. *Ravḍātu'l-Cennāt fî Uşūli'l-İ'tikādāt*. Ed. Edward Badeen, içinde 31-60. *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*. Würzburg: Ergon Verlag, 2008.
- el-Akşehrî, Ahmed b. Oğuz. *el-İntikād fî Şerhi 'Umdeti'l-İ'tikād*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi-Orhan Gazi Camii, no. 779, 221 v.
- el-Akşehrî, Ahmed b. Oğuz. *el-İntikād fî Şerhi 'Umdeti'l-İ'tikād*. Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, no. 947, 196 v.

- Allard, Michel. *Le Probleme des Attributs Divins dans la Doctrine d'al-As'ari et de ses Premiers Grands Disciples*, Beyrut 1965.
- Aruçi, Muhammed. "Hasan Kâfî Akhisârî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 16:326-329.
- Aytekin, Arif. "Bâbertî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 4:377-378.
- Azizova, Elnure. "Tihâme." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 41:153-154.
- el-Bâbertî, Ebû 'Abdullâh Ekmuleddîn Muḥammed b. Muḥammed. *Şerḥu Vaşîyyeti'l-İmâm Ebû Ḥanîfe*. Tah. Muḥammed Şubḥî 'Âyidî. 'Ammân: Dâru'l-Feth, 2009.
- el-Bâbertî, Ebû 'Abdullâh Ekmeluddîn Muḥammed b. Muḥammed. *Şerḥu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*. Nşr. 'Abdusselâm 'Abdülhâdî Sennâr. Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 2009.
- el-Bâbertî, Ebû 'Abdullâh Ekmeleddîn Muḥammed b. Muḥammed. *Şerḥu 'Aḳîdeti Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*. Tah. Arif Aytekin. Kuveyt: Vezâratu'l-Evḳâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1989.
- Bağdadlı İsmâil Paşa. *Hediyyetu'l-'Ârifîn*. Ankara: Vekâletu'l-Ma'ârif el-Celîle, 1951-1955.
- Bayder, Osman. "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 7:13 (2019): 116-132.
- Beyâzîzâde Aḥmed Efendi. *İmam Azam Ebu Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. Araştırma ve Notlar İlavesiyle çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Beyâzîzâde Aḥmed Efendi. *İşârātu'l-Merâm*. Tah. Yûsuf 'Abdurrezzâk. Kahire: Şirketu ve Maṭba'atu'l-Halebî ve Evlâdih, 1949.
- Beyyûmî, Muḥammed 'Alî Fehîm. "Ḳudātu Mekke el-Mukerreme İbâne'l-Fetre (1220/1805-1266/1848)." *el-Vesâ'ik*, 31:4 (1426): 311-360.
- Brockelmann, Carl. *Tārîḥu'l-Edebu'l-'Arabî*. İşraf: Muḥammed Fehmî Hicâzî, çev. es-Seyyid Ya'ḳûb Bekr ve Ramaḍân 'Abduttevvâb. Kahire: el-Hey'etu'l-Mıṣriyye el-'Âmme li'l-Kutub, 1993.
- el-Câbirî, Ḥâlid Muḥsin Ḥassân. "el-Ḥayātu'l-İlmiyye fî'l-Hicâz ḫilâle 'aşri'l-Memlûki (648/1250-923/1517)." Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Ummi'l-Ḳurâ, Mekke, 1413/1993, 1. c.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd 'Ubeydullâh ('Abdullâh) b. Muḥammed b. 'Ömer b. 'İsâ. *Taḳvîmu'l-Edille*, Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no. 690.
- Duman, Ahmet. "Osmanlı Dönemi Mekke Kadılığı ve Mekke Kadıları (1517-1600)." *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları III*, ed. Hasan Yerkazan, içinde 35-81. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.

- Durmuş, Enes. "Ahmed b. Oğuz el-Akşehrî'nin el-İntikâd fî Şerhi Umdeti'l-İ'tikâd Adlı Eseri Bağlamında Bazı Kelâmî Görüşleri." Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2019.
- Duheyş, 'Abdullaṭîf b. 'Abdullâh. "Neş'etu'l-Mektebeti'l-İslâmiyye ve Taṭavvuruhâ Ḥattâ Evâhiri'l-'Aşri'l-'Abbâsî." *el-Arab* 7-8: (1986): 489-496.
- Ebü 'Azbe, Ḥasan b. 'Abdulmuḥsin. *er-Ravḍatu'l-Behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâturîdiyye*, ed. Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, içinde 132-209. Würzburg: Ergon Verlag, 2008.
- Ebü Şucâ' et-Türkî, Necmuddîn Menkübers b. Yalınkılıc en-Nâsirî el-Ḥanefî. *el-Burhānu's-Sâṭî 'Şerhu 'Akîdeti't-Taḥâvî*, tah. Murîd Maḥmûd 'İbeş. Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Dımaşq, Dımaşq 1439/2018.
- Ebü Şucâ' et-Türkî, Necmuddîn Menkübers b. Yalınkılıc en-Nâsirî el-Ḥanefî. *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhānu's-Sâṭî*. Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, no. 848/2, v. 16a-264a.
- Ebü Şucâ' et-Türkî, Necmuddîn Menkübers b. Yalınkılıc en-Nâsirî el-Ḥanefî. *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhānu's-Sâṭî' fî Şerhi 'Akā'id-i Ehl-i Sunne ve'l-Cemā'a Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*. Tah. Muḥammed Zeynû ve Muḥammed Ṭâriḳ al-Mağribiyye. İstanbul: İfam, Dâru's-Şâmiyye, 2021.
- el-Ednevî (el-Edirnevî), Aḥmed b. Muḥammed. *Ṭabaḳātu'l-Mufessirîn*. Tah. Suleymân b. Şâlih el-Ḥizzî. Suudi Arabistan: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ḥikem, 1997.
- el-Endelusî, Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. 'Abdul'azîz b. Muḥammed el-Bekrî. *Mu'cemu mâ Ustu'cime min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâḍi'*. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1403.
- Erünsal, İsmail E. "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?." *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, içinde 31-82. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Erünsal, İsmail E. "İsmail E. Erünsal ile Kitap Tarihi Hakkında Söyleşi." [https://www.sabahulkmesi.com/2019/04/19/ismail-e-eruensal-ile-kitap-tarihi-hakkinda-soeylesi/?fbclid=IwAR0L4ZDyAUePIojzRmTtVvKTOLwQi4DO0EtH_PxVMkYvKhTR9W9b4r-goVc_\(01.03.2025\)](https://www.sabahulkmesi.com/2019/04/19/ismail-e-eruensal-ile-kitap-tarihi-hakkinda-soeylesi/?fbclid=IwAR0L4ZDyAUePIojzRmTtVvKTOLwQi4DO0EtH_PxVMkYvKhTR9W9b4r-goVc_(01.03.2025)).
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Gardet, Louis. *Introduction à la Théologie Musulmane*. Paris: Vrin, 1970.
- Gardet, Louis. "*ilm al-kalam*." *EI*, 2nd ed., vol. III (1971): 1141-1150.

- el-Ğaznevî, Ebû Hafş Sirâcuddîn 'Ömer b. İshâk b. Aḥmed eş-Şibli. *Şerḥu 'Akîdeti'l-İmâmi't-Taḥâvî*. Tah. Şeyḥ Hâzım el-Keylânî el-Ḥanefî ve Muḥammed 'Abdulkādir Neşşar. Kahire: Dârâtü'l-Karaz, 2009.
- Gimaret, Daniel. "Kitâbü't-Tevhîd 'in Mâturidî'ye Aidiyeti." Çev. Mustafa Can. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, der. Recep Alpyağıl, içinde 130-133. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Gimaret, Daniel. *Théories de l'Acte Humain en Théologie Musulmane*. Paris: Vrin, 1980.
- Günay, Hacı Mehmet. "Semerkandî, Alâeddin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 36:470-471.
- el-Ḥabbâzî, Ebû Muḥammed Celâluddîn 'Ömer b. Muḥammed el-Ḥücendî. *el-Hâdî fî Uşûli'd-Dîn*, ed. Adil Bebek, *Habbâzî Kelâmî Görüşleri ve el-Hâdî Adh Eseri* içinde, 5-360. İstanbul: İFAV Yayınları, 2006.
- el-Ḥamevî, Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Şâdir, 1995.
- el-Ḥârisî, 'Adnân Muḥammed Fâyiz. *İmâretü'l-Medrese fî Mişr ve'l-Ḥicâz (fî'l-Karni 9h/15m) Dirâse ve Muḳârane*. Mekke: Câmî'atu Ummu'l-Ḳurâ, 1998.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Ḳâsım 'Alî b. Ḥasan. *Târîḫü Dimaşk*. Tah. 'Amr b. Ğarâme el-'Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî'l-İzz, Ebû'l-Ḥasen Şadrüddîn 'Alî b. 'Alâ'uddîn 'Alî b. Muḥammed ed-Dimaşkî el-Ḥanefî. *Şerḥu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*. Tah. Aḥmed Şâkir. Riyâd: Vizâratu Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1997.
- İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, Ebû'l-Faql Şihâbuddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed. *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mietî's-Sâmine*. Tah. Muḥammed 'Abdulmu'îd Dân. Haydarâbâd: Meclisu Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1972.
- İbn Ḳutlubogâ, Ebû'l-'Adl Zeynuddîn Ḳâsım. *Tâcu't-Terâcim*. Tah. İbrâhîm Şâlih. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1992.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Meḥâsin Cemâluddîn Yûsuf el-Ḥanafî. *el-Menḥelu's-Şâfî ve'l-Mutevfî ba'de'l-Vâfî*. Tah. Sa'îd 'Abdulfettâḥ Âşûr. Kahire: el-Hey'etu'l-Mişiyye el-'Âmme li'l-Kitâb, t.y.
- el-İtkânî, Kıvâmuddîn Emîr Kâtib b. Ebî Emîr 'Ömer b. Emîr Ğâzî el-Fârâbî el-Otrârî. *Risâle 'Alâ'iyye*. Leiden Üniversitesi Ktp., Or. 706: 2, vr. 21b-29a.
- İzgöer, Ahmet Zeki ve İlyas Çelebi. "Beyâzîzâde Ahmet Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 6:55-56.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin *er-Ravzatü'l-Behiyye*'sine Yansıyan İntihal Olgusu." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 29 (2013): 1-34.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Te'vîlât Hikayesi: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki Nüshalardan Hareketle Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Dolaşım Ağına Dair Bazı Tespitler." *İmâm Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ed. Hatice K. Arpaguş ve diğerleri, içinde 151-187. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Kalaycı, Mehmet. "Buhara'dan Kastamonu'ya Uzanan Bir Mecmua: Maturidi-Hanefî Geleneğin Anadolu'ya Taşınma Sürecine Dair Bazı Tespitler." *IV*.

- Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*, ed. Cengiz Çuhadar ve diğerleri, içinde 1:295-306. Kastamonu, 2017.
- Karagöz, Abdurrahman Kaan. *Mısır'da Mâtürîdîlik Mezhebinin Etkisi Ebû Hayyân Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Kâtib Çelebi. *Sullemu'l-Vuşûl ilâ Tabakâti'l-Fuḥûl*. Tah. Muḥammed 'Abdulkâdir el-Arna'ûṭî. İstanbul: Ma'hedu'l-Buḥûş ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, 2010.
- Kâtib Çelebi. *Keşfu'z-Zunûn*. Bağdâd: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.
- el-Kefevî, Maḥmûd b. Suleymân. *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fuḳahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*. Tah. Saffet Köse ve diğerleri. İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, 2018.
- Koçak, Ahmet Yaşar. "Mekke-i Mükerrreme Şahıs Kütüphaneleri." *Şarkiyat Mecmuası*, içinde 8:267-283. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1988.
- el-Ḳonevî, Cemâluddîn Ebû's-Şenâ' Maḥmûd b. Aḥmed. *el-Ḳalâ'id fî Şerḥi'l-'Akâ'id*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Malatya Darende İlçe Halk Ktp., no. 220.
- el-Ḳuraşî, Ebû Muḥammed Muḥyiddîn. *el-Cevâhiru'l-Muḍiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. Karaçi: Mîr Muḥammed Ktp., ty.
- el-Leknevî, Muḥammed 'Abdulḥayy el-Hindî. *el-Fevâ'idu'l-Behiyye*. Tah. Muḥammed Bedruddîn Ebû Firâs en-Na'sânî. Mısır: Dâru's-Sa'âde, 1324.
- Madelung, Wilferd. "11.-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü." *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, ed. Sönmez Kutlu, içinde 287-402. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Madelung, Wilferd. "'Alâ'-al-dîn Samarqandî." *Encyclopaedia Iranica*. London, 1985.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevḥîd*. Tah. Aḥmed Sa'd ed-Demenhürî. 'Ammân: Mektebetu'l-Ġânim li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2023.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevḥîd*. Tah. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevḥîd*. Tah. Fetḥullah Huleyf. Beyrut, 1970.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevḥîd*. Çev. Hüseyin Sudi Erdoğan. İstanbul: Er Matbaası, 1981.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevḥîd Tercümesi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İSAM Yayınları, 2002.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. 7. Cilt. Haz. Hatice Boynukalın [Şenkardeşler], knt. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2006.
- el-Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. 6. Cilt. Haz. Ertuğrul Boynukalın, knt. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2006.

- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. 4. Cilt. Haz. Meḥmet Boynukalın, kntr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. 1. Cilt. Tah. Aḥmed Vanlıoğlu, mrc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. 4. Cilt. Çev. S. Kemal Sandıkçı, ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr. *Kitâbü't-Tevhîd 'in "Kazâ ve Kader" Kısmı*. Çev. Ḥasan Şahin. *el-Mâturidî'ye Göre Din*, içinde 51-62. Kayseri: 1987.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr. *Kitâbu't-Tevhîd: Tevhîd İnancının Aklî Temelleri*. Çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitap at-Tauhid*. Rusça'ya çev. Ramil ('Abdullâh) Adıgamov. Kazan: Huzur Yayınevi, 2020.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitab üt-Tavhid*. Çev. Taalaybek Parmankuloviç Mambatov. Bişkek, 2023.
- el-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. Arnavutça'ya çev. Metin İzzeti. Arnavutluk, 2018.
- al-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *The Book of Monotheism: Kitaab At Tawheed, God and the Universe: A Manual of Sunni Theology*. Çev. Sulaiman Ahmed. London: Maturidi Publications, 2019.
- al-Mâturidî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitâb al-Tawhîd: The Book of Monotheism*. Çev. Tahir Uluç. Ed. Ramon Harvey İstanbul: Ibn Haldun University Press, 2025.
- el-Mercânî, Şihâbuddîn b. Baha'uddîn el-Ḳazânî. *Vefiyyetu'l-Eslâf ve Taḥiyyetu'l-Ahlâf*. 611 ar, T.2.3.
- el-Merğînânî, Burhânuddîn 'Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye*. Millet Kütüphanesi-Feyzullah Efendi, no. 997.
- el-Mu'allimî, 'Abdullâh b. 'Abdurrahmân b. 'Abdurrahîm. *Ḳuḍātu Mekketi'l-Mukerreme mine'l-Ḳarni'l-Evveli'l-ḥicrî hattâ'l-'Aşri'l-Ḥâḍir*. I-II. Cidde, 1431.
- en-Nehrevâlî, Ḳutbuddîn el-Mekkî. *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Ḥarâm*. Ed. Hişâm 'Abdul'azîz 'Atâ. Mekke: el-Mektebetu'n-Neccâriyye, 1996.
- en-Nehrevâlî, Ḳutbuddîn el-Mekkî. *Ġâzevātu'l-Çerâkise ve'l-Etrâk fî Cenûbi'l-Cezîre (el-Berku'l-Yemânî fî'l-Fethi'l-'Osmânî)*. Haz. Ḥamd el-Câsir. Mekke: Dâru'l-Yemâme, 1968.
- en-Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muḥammed. *Tebşîratu'l-Edille*. Tah. Hüseyin Atay. 1. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- en-Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muḥammed. *Tebşîratu'l-Edille*. Tah. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün. 2. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berakât Aḥmed b. Maḥmûd. *el-'Umde fî'l-'Aḳâ'id*. Tah. Temel Yeşilyurt. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.

- en-Nesefî, Ebû'l-Berakât Ahmed b. Maḥmūd. *Şerḥu'l-'Umde fî 'Akîdeti Ehl-i Sunne ve'l-Cemā'a / el-İ'timād fî'l-İ'tikād*. Tah. 'Abdullāh Muḥammed 'Abdullāh İsmā'îl. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turās, 2011.
- Özervarlı, Sait, "The Authenticity of the Manuscript of Mâturîdî's Kitâb al-Tawhid: A Re-examination." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 1(1997):19-29.
- Pessagno, J. Meric. "The Uses of Evil in Maturidian Thought." *Studia Islamica* 60 (1984):59-82.
- Pessagno, J. Meric. "Intellect and religious assent: the view of Abū Maṣṣūr al-Mâturîdî." *The Muslim World* 69:1 (1979):18-27.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muḥammed. *Uşûlu'd-Dîn*. Tah. Hans Peter Linns. Kahire, 1963.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muḥammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. Çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.
- Rıdvanoğlu, Mahmut. "Habbâzî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 14:342-343.
- Riyâdîzâde, 'Abdullâṭîf b. Muḥammed. *Esmâ'u'l-Kutub*. Tah. Muḥammed Altuncu. Kuveyt-Mısr: Dâru'l-Buḥûşî'l-'ilmiyye – Mektebetu'l-Ḥancî, ty.
- es-Sâ'atî, Yaḥyâ Maḥmūd. *Vaḍ'ıyyetu'l-Maḥṭûṭâtî fî'l-Memleketi'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye ilâ 'Âm 1408*. Riyâḍ, 1993.
- es-Sâ'atî, Yaḥyâ Maḥmūd. *el-Vakf ve Bunye'tu'l-Mektebeti'l-'Arabiyye*. Riyâḍ, 1988.
- eş-Şâbûnî, Ebû Muḥammed Nureddîn Ahmed b. Maḥmūd b. Ebî Bekr. *el-Bidāye fî Uşûli'd-Dîn: Maturîdiyye Akaidi*. Haz. ve çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995.
- eş-Şâbûnî, Nuruddîn Ahmed b. Maḥmūd b. Ebî Bekr. *el-Kifāye fî'l-Hidāye*. Tah. Muḥammed Aruçi. İstanbul: Dâru İbn Hâzım, 2014.
- eş-Şafedî, Ebû's-Şafâ Şalâhuddîn Ḥalîl b. 'İzziddîn Aybek b. 'Abdillāh. *el-Vāfi bi'l-Vefeyât*. Tah. Ahmed el-Arna'ûtî ve Türkî Muştafâ. Beyrut: Dâru'l-İḥyâ'i't-Turās, 2000.
- Sarıbıyık, Mustafa. "Hasan Kâfi Akhisârî'nin "Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik." Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Konya, 1989.
- Schacht, Joseph. "New Sources for the History of Muhammadan Theology." *Studia Islamica* 1 (1953): 23-42.
- es-Semerḳandî, Ebû Muḥammed Ruknuddîn b. 'Ubeydullāh b. Muḥammed b. 'Abdil'azîz. *el-'Akîdetu'r-Rukniyye*. Tah. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Sezgin, Fuad. *Târîḥu't-Turâşî'l-'Arabî*. Çev. 'Arefe Muştafâ ve Sa'îd 'Abdurrahîm. İşraf: Muḥammed Fehmî Ḥicâzî. Riyâḍ: İdâretu's-Şaḳâfeti ve'n-Neşri bi'l-Câmi'ati Muḥammed b. Su'ûd, 1983.
- eş-Şâfi'î, Ḥuseyn 'Abdul'azîz Ḥuseyn. "el-Erbiṭa bi Mekketi'l-Mukerreme fî'l-'Ahdî'l-'Oşmânî: Dirâse Târîḥiyye Ḥaḳâriyye." Doktora Tezi, Câmi'atu Ummu'l-Ḳurâ, Mekke, 2001.

- eş-Şâfi'î, Huseyn 'Abdul'azîz Huseyn. "er-Ribât fî Mekketi'l-Mukerreme munzu'l-Bidâyât ve hattâ Nihâyeti'l-'Aşri'l-Memlûkî: Dirâse Târîhiyye Haḍâriyye." Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu Ummu'l-Ḳurâ, Mekke, 1995.
- eş-Şeybânî, Şerafuddîn Ebû'l-Faḍl İsmâ'îl b. İbrâhîm. *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*. Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa no. 847/2, v. 15b-45b.
- eş-Şeybânî, Şerafuddîn Ebû'l-Faḍl İsmâ'îl b. İbrâhîm. *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*. Tah. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.
- eş-Şerkâvî, 'Abdul'âtî Muḥyî Aḥmed. *el-Medḥal ilâ Gâyetu'l-Beyân Nâdiretu'z-Zamân fî Âḥiri'l-Evân*. Kahire: 'İlmu'l-İḥyâ'i't-Turâs ve'l-Ḥidmeti'r-Raḳmiyye, Dâru'd-Ḍiyâ', 2023/1444.
- Şeyḫzâde, 'Abdurrahîm b. 'Alî. *Şerhu'l-'Akâ'idi Ebî Ca'fer eṭ-Taḥâvî*. Amasya Beyazıt Kütüphanesi-Amasya Beyazıt, no. 1590/5, v. 61b-115a.
- Tashkandy, Abbas Saleh. "A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Arif Hikmat in Madina, Saudi Arabia." Doktora Tezi, University of Pittsburgh, 1974.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Ḥayr 'İşâmuddîn Aḥmed b. Muştafâ. *Miftâhu's-Sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm*. Tah. Kâmil Kâmil el-Bekrî ve 'Abdulfettâḥ Ebû'n-Nûr. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Ḥadîse, 1968.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Ḥayr 'İşâmuddîn Aḥmed b. Muştafâ. *Ṭabaḳātu'l-Fuḳahâ'*. Tah. el-Ḥacc Ahmed Neyle. Musul, 1961.
- et-Temîmî, Taḳiyyuddîn b. 'Abdulkâdir el-Ġazzî. *Ṭabaḳātu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Ḥanefiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi-Nuruosmaniye, no. 3391, 466 v.
- Timür, İhsan. "Osmanlı Mâtürîdî Kelâm Geleneğine Yansımalarıyla el-Akîdetü't-Taḥâviyye Şerhleri." *TALİD* 15:29 (2017): 329-374.
- Timür, İhsan. *Haneî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Taḥâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.
- Topaloğlu, Bekir. "Kitâbü't-Tevhîd." *DİA*, 26: 117-119.
- et-Türkistânî, Şucâ'uddîn Hibetullâh b. Aḥmed b. Mu'allâ. *Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye*. Süleymaniye Kütüphanesi-Pertev Paşa, no. 650, 7b-70a.
- Thomas, David. "Abû Manşûr al-Mâtürîdî on the Divinity of Jesus Christ." *Islamochristiana* 23 (1997): 43-64.
- Vajda, George. "Le Témoignage d'al-Mâtürîdî sur la Doctrine des Manichéens, des Dayşânites et des Marcionites." *Arabica* 13 (1966): 1-38.
- van Ess, Josef. "Kitâbü't-Tevhîd'in Arapça Neşrinin Tenkidi." Çev. Hatice Arslan Sözüdoğru. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, der. Recep Alpyağıl içinde, 137-150. İstanbul: İz Yayınları, 2016.

- Yazıcı, Muhammed. "Ebü'l-Berekât en-Neseî, Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd Adlı Eseri." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1992.
- Yeşilyurt. Temel. *Ebü'l-Berekât en-Neseî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri-Bir Kelâmcı Olarak Neseî*. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebu'l-Mu'în en-Neseî." *İmam Maturidî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, içinde 167-185. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Yiğit, Fatma Akkuş. "Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı." *Gazi Türkiyat* 14 (2014): 127-144.
- Zâhim, 'Abdullâh b. Muḥammed. *Kitābu Quḍātu'l-Medīneti'l-Munevvere*. Medine: Mektebetu'l-'Ulüm ve'l-Ḥikem, 1417.
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyḍ Murteḍâ Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed. *İthāfu's-Sādeti'l-Muttaḳîn bi Şerḥi İhyā'i 'Ulūmi'd-Dīn*. Beyrut: Dāru'l-Fıkr, ty.
- ez-Zehebî, Şemsuddīn Ebû 'Abdillāh Muḥammed. *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*. Kahire: Dāru'l-Ḥadīş, 2006.
- Ziriklî, Ḥayruddīn. *el-A'lām ve'l-Esmā'*. Beyrut: Dāru'l-'İlm li'l-Melāyīn, 2002.